

821.161.2-2.09(015.8)
К 59

Р. А. Козлов, Т. М. Макарова

**Формування
етико-духовних цінностей студентів
на матеріалі української драматургії
кін. XIX – поч. XX ст.**

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет

K59

Р. А. Козлов, Т. М. Макарова

**ФОРМУВАННЯ ЕТИКО-ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ СТУДЕНТІВ
НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМАТУРГІЇ
КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

320207

КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БІБЛІОТЕКА

Кривий Ріг
«Видавничий дім»
2010

УДК 811.161.2'271(075.8)

ББК 81.2 Укр-7-923

К 59

Козлов Р. А., Макарова Т. М.

К59 Формування етико-духовних цінностей студентів на матеріалі української драматургії кін. XIX – поч. XX ст. : навчально-методичний посібник / Роман Анатолійович Козлов, Тетяна Михайлівна Макарова ; Міністерство освіти і науки України. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2010. – 105 с.

ISBN 978–966–177–094–1

У посібнику подано розробку спецкурсу, котрий повинен сформувати чіткі етико-духовні цінності студентів (на прикладі творів української драматургії кін. XIX – поч. XX ст.) і запропоновано різні види та форми роботи зі студентами (заняття-диспути, проблемні семінари, круглі столи); систематизовано інформацію з різних галузей гуманітарних знань: міфології, релігієзнавства, філософії, психології, літературознавства.

Для викладачів, аспірантів, науковців.

УДК811.161.2'271(075.8)

ББК 81.2 Укр-7-923

Рецензенти:

В. Ф. Шевченко, доктор філологічних наук, професор

С. О. Скидан, доктор педагогічних наук, професор

З. П. Бакум, доктор педагогічних наук, доцент

Н. Г. Мельник, кандидат філологічних наук, доцент

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/II-3048 від 19.04.2010)

ISBN 978–966–177–094–1

© Р. А. Козлов, Т. М. Макарова, 2010.

ЗМІСТ

Передмова	5
<i>Розділ 1. Поняття і категорії «добро» та «зло» в гуманітарних науках.....</i>	8
<i>Лекція 1. Первісні уявлення про добро, зло та духовність у міфо-релігійних писаннях.....</i>	<i>8</i>
<i>Лекція 2. Зміст категорій «добро», «зло» та «духовність» у висловлюваннях давніх мислителів, працях філософів і психологів</i>	<i>14</i>
<i>Лекція 3. Добро, зло і духовність твору літератури.....</i>	<i>22</i>
<i>Практичне заняття. Духовність та духовні цінності молоді в контексті протидії добра і зла.....</i>	<i>26</i>
<i>Модульний контроль № 1.....</i>	<i>33</i>
<i>Розділ 2. Етико-духовні цінності української драматургії кінця XIX — початку XX ст.....</i>	37
<i>Семінар. Духовність — храм душі людської.....</i>	<i>37</i>
<i>Семінар-дослідження. «Творіть добро, добро плекайте, люди!».....</i>	<i>44</i>
<i>Дискусія. Брехня — добро чи зло? (за п'єсою В. Винниченка «Брехня»).....</i>	<i>53</i>
<i>Проблемний семінар. Заручники мистецтва (за п'єсами «Оргія» Лесі Українки та «Memento» В. Винниченка).....</i>	<i>65</i>
<i>Диспут. Чи завжди самопожертва є ознакою духовності людини? (на основі п'єс В. Винниченка «Дизгармонія», «Брехня», «Базар»).....</i>	<i>71</i>
<i>Круглий стіл. Духовні виміри життя (за п'єсою О. Олеса «Танець життя»).....</i>	<i>74</i>
<i>Модульна контрольна робота № 2.....</i>	<i>77</i>
Загальні висновки та методичні рекомендації.....	78

**Програма спецкурсу «Формування етико-духовних цінностей
студентів на матеріалі української драматургії кін. XIX**

— поч. XX ст.»	81
Пояснювальна записка	81
Структура залікового кредиту	85
Зміст спецкурсу	86
Орієнтовна тематика семінарських занять	88
Теми для написання рефератів	88
Словничок основних понять	90
Використана та рекомендована література	93
Додатки	103
Додаток 1	103
Додаток 2	103
Додаток 3	104

Передмова

Протягом останнього століття людство здійснило надзвичайно великий розвиток науки й техніки. Однак це не тільки полегшило його життя, але й, нажаль, порушило його ціннісну сферу, взаємозв'язок поколінь, відмову від історичного минулого, зменшення уваги до духовних цінностей, заперечення ідеї духовності, котра вже багато століть забезпечувала духовну стійкість особистості, народу та держави.

Саме тому сьогодні постає нагальна потреба впроваджувати в навчально-виховний процес початкової, середньої загальноосвітньої школи й вищих навчальних закладів спецкурсів, які б допомогли особистості формувати чіткі етико-духовні позиції, цінності усвідомлювати зміст добра, зла та духовності, а також сприяти їх розумінню на прикладі творів художньої літератури, зокрема драматургії.

Актуальність обраного шляху підтверджується й нормативними освітніми документами (Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ ст.», Закон України «Про вищу освіту» та «Концепція національного виховання студентської молоді»).

Добро, зло та духовність – це надзвичайно важливі категорії, яким потрібно приділяти особливу увагу в процесі викладання дисциплін гуманітарного циклу. Їх зміст намагаються розкрити і філософи, і психологи, і суспільствознавці, і літературознавці. Але найбільш чітких визначень потребує викладач, бо він, як ніхто інший, повинен розкривати внутрішній і зовнішній світ дійових осіб, давати їм основну характеристику.

Одним з найголовніших завдань формування етико-духовних позицій є поступове розширення й поглиблення уявлень і понять студентів про ціннісні орієнтації (та спрямованість діяльності на добротворення) в різних сферах життя суспільства.

Прагматизм і раціоналізм виховання студентів у сім'ї та вищому навчальному закладі не здатні самі по собі створити цілісну картину світу. Саме тому необхідний докорінний перегляд духовних і моральних основ формування особистості.

Тож, незважаючи на інтенсивність досліджень проблеми духовності в кінці XIX – на поч. XX ст., сутність добра, зла та духовності так і залишається для нас у більшій мірі «річчю в собі».

На початку XXI ст. все активніше науковці стали приділяти увагу цим категоріям, вказувати шляхи розвитку духовності (*«проведення літературних читань, конкурсів, олімпіад, пошуково-наукової роботи»* [8]), визначати мету навчально-вихованого процесу – *«спрямованість на формування особистості»*, обґрунтовувати форми проведення занять, котрі б *«формували глибокі етичні переконання»* [46] та пропонувати свої варіанти визначення ролі добра і зла в процесі освіти й виховання особистості, адже саме *«духовність є суттєвою для людського щастя і психічного здоров'я»*.

Та все ж чи не найважливішою причиною необхідності розкриття змісту, форм вираження та функцій категорій «добро» і «зло» в літературі взагалі є те, що епоха нинішнього суспільного розвитку стикається не лише з проблемою сучасного інтерпретування змісту цих категорій, а й з необхідністю осягнення та розмежування їхніх визначальних функцій у художньому світі окремих митців, драматургів зокрема.

Більше того, праці Ю. Шрейдера, М. Бубера, П. Рікера, D. Elkins [25], І. Дзюби [32], Й. Сележана [95] та М. Жулинського [39] засвідчують, що на етапі сучасних суспільно-політичних трансформацій і художніх інтерпретацій самого способу життя людини й суспільства, на зламі головних ціннісних орієнтирів особливої важливості набувають рефлексії та чіткі визначення самих критеріїв сутності добра і добродійності, зла і злочинності та їх суспільні функції.

Та якщо в шкільному курсі вже намагаються вирішити окреслену проблему шляхом запровадження в навчальний процес курсів «Етика», «Християнська етика в українській культурі», «Етика: духовні засади» (експериментальна програма), то у вищій школі процес формування одухотвореної особистості, здатної спрямовувати свою діяльність на добро, залишається на рівні поодиноких експериментів.

Отже, формування одухотвореної особистості є найважливішим завданням для кожного викладача. А досягти цього можливо в процесі постійної роботи зі студентами за такими стадіями: усвідомлення власного «Я», первісна усвідомлена орієнтація в навколишньому світі, самопізнання, самоусвідомлення, самооцінка й самовиховання, самоутвердження й самовираження – регуляція поведінки та корекція ціннісних орієнтацій.

У посібнику подається розробка спецкурсу, котрий має на меті сформулювати чітке розуміння сутності категорій «добро», «зло» і «духовність» (на прикладі творів української драматургії кін. XIX – поч. XX ст.), розкрити їх зміст і визначити функції як для сучасного розвитку суспільства, так і виховання особистості в цілому. Також запропоновано різні види й форми роботи (заняття-диспути, проблемні семінари, круглі столи), котрі сприятимуть формуванню етико-духовних цінностей студентів; модульні контрольні роботи за рівнями складності; орієнтовна тематика практичних і семінарських занять, теми рефератів і творчих робіт; систематизована інформація з різних галузей гуманітарних знань: міфології, релігієзнавства, філософії, психології, літературознавства. Саме такий підхід повинен формувати сучасний світогляд і сприяти чіткості вираження етико-духовних цінностей особистості.

Розділ 1. Поняття і категорії «добро» та «зло» в гуманітарних науках

Лекція 1. Первісні уявлення про добро, зло та духовність у міфо-релігійних писаннях

За давніми міфічними уявленнями, добро й зло (а отже, і добрі та злі духи й божества) бачилися людям перш за все в природі. Яскравими свідченнями є такі факти в міфах бурятів, айнів та андаманів: «*добрі божества*» і «*злі божества*». У міфотворчості часто діють «*злі тенгри*».

Функціями добротворення чи злоторення стали наділятися пізніше й усі ті істоти, які одухотворювались людьми або оголошувались божествами. Так, у буддистських міфах Бодхісатва виступав «*ідеалом людських прагнень*», а Івабосоінгарабе в міфах айнів пов'язувався зі спрямованістю наміру на злоторення, оскільки він постійно замишляв зло людям. Австралійські міфи також наголошують на тому, що люди не мають права думати про добро та зло – воно належить лише Байаме.

Єгипетські міфи свідчать про те, що люди з особливою пошаною ставились до тих богів, яким було під силу розкрити сутність добра й зла та спрямувати людську діяльність на них. Так, добротворчий характер намірів Осіріса полягав у навчанні людей мудрості та переконанні їх залишити варварські звичаї. І досягав він успіху не силою зброї, а добрими словами. До всього того єгипетські боги й царі страшно карали людей за скоєне ними зло: засуджували сам «*намір убити брата*» чи бажання «*завдати зло якійсь конкретній людині*».

У кельтських міфах є й злоторення, яке чинили люди в процесі жертвопринесення богам. А зразком добротворення тут виступає спрямованість намірів Фінна, який ніколи й ні за яких умов не поки-

дав людей у біді та злиднях, а прагнув роздати все золото й срібло тим, хто цього потребував.

Міфи давньої Греції засвідчують: уявленнями про сутність добра і зла наділені тільки боги. Так, в одному з міфів титан Прометей допоміг людям – дав їм вогонь знань (створив добро). Тесей, бачачи загальний смуток афінян, які кожні дев'ять років змушені були приносити жертву Мінотавру, вирішив ціною власного життя зупинити чудовище. І також виявив саме прагнення до добротворення. Злотворчим є «погляд» Горгони (жінки-чудовиська). Афіньська богиня миру Ейрена спрямовувала свою діяльність на добротворення шляхом дотримання законності й т. ін.

Тобто уявлення стародавніх греків про добро і зло вже значно чіткіші. Вони не лише виражають глибоке розуміння їхньої сутності, а й указують на основні функції цих категорій – спрямування людей на добротворення чи злотворення.

За свідченням слов'янських міфів, духи природи розподіляються за характером їхнього ставлення до людини: злі вампіри – це ті, яких треба уникати й задобрювати жертвами, а добрі берегині – це ті, яким можна лише *«класти треби»*, щоб вони краще проявляли своє добротворення. Таке уявлення людей про берегинь, упирів і про всякі інші природні сили можна простежити й у слов'янських замовляннях. Слов'янські боги також були і добротворцями, і злотворцями: Білобог, бог дня і добра, захищав людей від зла; Чорнобог, бог ночі, владарював над усяким злом. Одухотворювали людей Дажбог і Сварог. Так, Сварог навчив ковалів Кузьму та Дем'яна боротися зі Змієм, котрий пожирав людей. А потойбічні сили виступали носіями зла. Ще чіткіше сутність добротворення й злотворення розкривається в билинах. Так, Добриня здобув перемогу над Змієм Гориничем, котрий був символом степових кочівників, які спалювали все на своєму шляху.

Мотиви й умови виникнення зла та злотворення розкриваються й у «Слов'янських ведах». Так, у «Златій книзі Коляди» засуджується не тільки наказ Чорного царя знищити малих діток, а й змальовуються конкретні шляхи боротьби зі злотворцями: *«Бог убив уже царя, Чорного государя!»* [107]. Сам же процес усвідомлення сутності зла й можливих його наслідків показаний у «Книзі родовичів»: *«Бо Бог незадоволений Марою, моєю рідною сестрицею, яка нахвалялася, що русу голову із плеч у Оря могла б відсікти!»* [107].

У «Сказаннях про стародавні часи руські» зміст добра розкривається в настановах царів («Сказання про царя Сварога», «Сказання про Огилу Чудного та його синів»). Зокрема, найвищим добротворенням у цій пам'ятці вважається цілісність і єдність роду й племені, захист усього народу від ворогів, повага до людей похилого віку, турбота про дітей, дотримання порядку в державі, турбота про вдов і сиріт.

Змальовано в стародавніх писаннях і негативні наслідки поширення зла у світі – ненависть між сусідами, помста між царями, знищення посівів.

Тобто формування уявлень у міфах засвідчує, що вже на перших етапах розвитку людства поняття «добро» і «зло» виступали чи не єдиними загальноприйнятими критеріями тодішнього розуміння сутності духовності й божественності, а вже відповідно до цих уявлень виражалась і добротворча чи злотворча діяльність самих людей.

Оскільки процес формування уявлень і понять про добро, зло й духовність триває цілі тисячоліття, й остаточних чи загальноприйнятих визначень цих категорій усе ще не існує, спробуємо вивести їх зміст із короткого огляду історії їх дефінування.

Так, у релігійно-етичній пам'ятці «Пісня про Гільгамеша» зазначається, що здатність людей жити з вірою й боротися в ім'я інших людей є ознакою найочевиднішого добротворення. Герой твору Гільгамеш прагне зробити добро й для себе, й для інших людей, а головне – для цілого народу. Більше того, він прагне знищити зло, яке існує у світі.

У релігійно-філософській пам'ятці «Вавілонська теодицея» порушується питання про те, що одній людині, групі людей і навіть цілому племені чи народу не змінити світ – необхідно (доцільно) мати божество й божественну силу, які б змогли протистояти всьому негативному, адже страждання людини й сама можливість і причини такого страждання – у ній самій. Тобто дух, божество й сам Бог тодішнім людям потрібні були й для того, щоб творити добро, й для того, щоб знищити зло.

Давня єгипетська «Книга мертвих» указує на те, що віруюча людина і гріхом, і злотворенням вважає вже саме порушення закону Божого, а спрямування дій на добро виходить на масштаби всієї країни: *«Здійсню я добре діло для своєї країни! Хто робить добро своїй країні, Дії того – у Мардука в персні»* [45].

Історико-релігійна пам'ятка Індії «Рігведа» спокій народу вважає за найвище благо: застерігає людину й суспільство від скнарості й підлості як від такого злоторення, від якого можуть уберегти лише самі божества.

У найдавнішому іранському писанні (в «Авесті») навіть боги поділені на добротворців і злоторців. Саме вони стають втіленням ідеалу й антиідеалу добро- чи злоторення. І за такими ж принципами діляться й люди: ідеальна людина – творець блага і його захисник, антиідеальна, навпаки, – руйнівник і нападник.

Таким чином тут уперше чітко й прямолінійно вказано на пряму залежність божественної (релігійної) духовності й антидуховності від спрямованості думок і дій людей на добро- й злоторення: *«Клятвою зобов'язуюсь творити добру думку, клятвою зобов'язуюсь творити добре слово, клятвою зобов'язуюсь творити добре діло»* [4].

У «Ведах» індуїзму, зокрема в одному з підрозділів «Упанішади», благо (як один із синонімів слова «добро») пояснюється, як *«спокійний стан душі»*.

Азіатська пам'ятка Близького Сходу «Тора» категорії «добро» і «зло» має за критерії оцінки думок і дій людини, а оскільки право оцінювати людські й усі земні діяння залишилося за самим Богом, знання людини про добро й зло оголошено гріхом. Але знаючи, що люди стануть *«схожі на всевишнього, який знає добро і зло»*, сказав: *«Якщо поклонишся добру, то біля дверей гріх лежить, і тебе манить до нього; ти ж повинен влаштувати над ним»* [86]. Тобто це була відверта боротьба релігії й зокрема теології проти «приземлення» духовності й за духовність, котра базується лише на сліпій вірі в Бога.

Помітно чіткіше й однозначніше тлумачать ці категорії «Талмуд», «Мудрість суфіїв» та інші. Так, у «Талмуді» засуджується як злоторчий (антидуховний) сам намір позбавити людину життя. А в давньосхідній пам'ятці «Мудрість суфіїв» чітко вказується на антитезу *«життя – смерть»*: *«зло – все, що веде до смерті (хвороби, страждання), добро – життя і все, що його скріплює»*.

У «Біблії» (зокрема в Старому заповіті) стверджується, що зміст добра й зла взагалі відкритий лише для Бога, однак і людина не була позбавлена можливості пізнати його та стати нарівні з тими, котрі знають добро і зло. Але люди, піддавшись спокусі, не тільки втратили можливість вічного життя, а й почали використовувати

злотворення як засіб досягнення допоміжних і страшних цілей («*повстав Каїн на Авеля, брата свого, і убив його*» [9]). У Новому заповіті зміст досліджуваних категорій представлено вже значно чіткіше й багатогранніше: «*Не відповідайте злом на зло*»; адже «*хто любить життя і прагне добра, той повинен утримувати язик свій від злого і вуста свої від грішних речей*» [9]. При цьому вищим добром на Землі оголошено волю Божу. Окрім того, люди повинні були ухилятися від зла й робити добро, прагнути до миру.

У «Велесовій книзі» вищий прояв добра вбачається в дотриманні віри і звичаїв предків, захисті рідної землі й волі народу; а злом, навпаки, вважається зрада вірі, невміння й небажання цінувати єдність і цілісність землі й народу. А найгіршим гріхом у творі є обездуховленість суспільства – нехтування звичаями предків і своїми богами. І князі Дір та Аскольд названі зрадниками вірі русичів, а тому вони засуджені на смерть.

У «Корані» найвищим виявом добротворення вважається віра в Аллаха. Але й тут вирішальними в житті людей оголошуються добро і злотворення: «*ті, котрі засвоїли собі зло, і яких охопив гріх, – ті будуть жителями вогню, у ньому вони будуть вічно. А ті, що увірували і чинили добро, будуть у раю, <...> вічно*» [50]. Пізніші релігійно-моралізаторські вчення, пов'язавши віру з першими найважливішими досягненнями психології й зокрема інтуїтивізму, вже дещо по-іншому підходять до визначення духовності.

Отже, уявлення й поняття про добро та зло в житті людини уточнюються вже тисячі років – передовсім шляхом інтерпретування їх форм вияву й особливо функцій; відповідно до того, що стає благом чи шкодою, сприянням чи завадою розвитку окремих людей, родин, родів, племен та інших спільнот людей, держав і всього людства. При всьому цьому, більшість міфо-релігійних писань і теологів за добро вважають (після щирої віри в богів) повагу до людських цінностей, щедрість, альтруїзм, здатність і можливість жертвувати всім (аж до самопожертви) в ім'я окремої людини, соціуму, етносу й народу; злом – усе протилежне й самі наміри позбавляти життя інших людей, зневагу до загальнолюдських цінностей, заперечення добра й знищення блага.

Блок запитань та завдань для самоконтролю:

1. Яка роль міфології у формуванні змісту уявлень і понять про добро й зло?
2. Назвіть спільні й відмінні риси понять добро і зло в міфах єгиптян і кельтів.
3. У чому полягає сутність добра і зла в міфології Давньої Греції?
4. Перерахуйте відомі вам міфи, у яких би змальовувалась боротьба добра й зла. Укажіть богів-добротворців і зло творців. Обґрунтуйте свою позицію.
5. У чому полягає суттєва відмінність слов'янської міфології від грецької?
6. Які етапи розуміння добра й зла розкриваються в релігійних пам'ятках?
7. Що вважається найвищим благом людини в релігійних пам'ятках?
8. У якій пам'ятці чітко окреслюється спрямованість вчинків людей на добро- чи (злотворення)?

Індивідуальні завдання:

1. Підібрати тексти на тему: «Поспішаймо творити добро!».
2. Підготувати розповідь про свого улюбленого міфічного героя. Визначити спрямованість його вчинків і діяльності в цілому.
3. Навести цитати (сюжети) з Біблії, у яких би чітко обґрунтовувалась необхідність творення добра, а злі наміри, мотиви й учинки засуджувались.
4. Опрацювати міфи й легенди давньої України та визначити уявлення слов'ян про добро і зло.
5. Проаналізувати «Сказання про царя Усилу Доброго» й «Сказання про Огилу Чудного та його синів» і визначити основні етичні настанови стародавніх русичів.

Лекція 2. Зміст категорій «добро», «зло» та «духовність» у висловлюваннях давніх мислителів, працях філософів і психологів

Неоднозначність підходів у розкритті змісту категорій «добро», «зло» і «духовність» простежується й у працях мислителів, філософів і психологів.

Так, давньокитайський мислитель Лао-цзи в праці «Дао де цзін» підходить до власного розуміння душі через осягнення змісту категорій «добро» і «зло», при цьому постійність він асоціює з ясністю, а саме незнання постійності породжує зло.

Конфуцій у трактаті «Лунь юй» («Бесіди і судження») подавав уже конкретні настанови на добротворення й злоторення: *«На зло відповідають справедливості. На добро відповідають добром»* [4].

Давньогрецький мислитель Платон у трактаті «Тімей» твердив, що людина від природи наділена ознаками добра й зла, що вищим сенсом і метою самого її існування виступає *«необхідність згадати й відновити те, що напроорочила їй природа, розподілити всі бачення за допомогою думки та усвідомити, що вони позначають – зло чи добро»* [79]. Учень Платона Арістотель у «Політиці» переконаний, що *«тільки людина здатна до сприйняття таких понять, як добро і зло, справедливість і несправедливість і т. п.»* [6], а в «Нікомаховій етиці» він чітко визначав ознаки добродіяння: *«добротворення людини – це, мабуть, такий склад [душі], при якому відбувається становлення добротворчої людини і при якому вона добре виконує свою справу»* [6]. Сутність людини-добротворця він же вбачав у її здатності свідомо обирати добро та здійснювати його у вчинках. Тобто добротворення виступає сутністю людської душі, а її мислення лише допомагає їй свідомо обрати мету зло- чи добротворення.

Римський мислитель Л. Сенека в «Моральних листах до Луцілія» [97] підкреслював, що не від фортуни залежить благо і зло, а від духу людини, який стає причиною «блаженного, чи нещасливого життя». Тобто, на його думку, дух – це вже і є сама спрямованість діяльності людини на добро- чи злоторення.

Учителі церкви (Антоній Великий, Василій Великий, Августин Блажений, Аніцій Боецій) доброту й зловливість людини пов'язують з її наближеністю до Бога та стверджують, що категорії «добро» і «зло» наявні в душі людини й взаємозалежні одна від іншої. Августин ще конкретніше сформулював цю думку: *«зло не є будь-яка сутність; але втрата добра отримала назву зло»* [35]. Аніцій Боецій указав на їх основні функції в житті людини: нагорода за добро, а покарання за зло.

Отже, названі вчителі церкви сходяться й у тому, що добро – це постійна боротьба зі злом, а причина виникнення зла – втрата людиною добра й божої милості.

Мислителі епохи Середньовіччя (А. Кентерберійський, П. Абеляр, Т. Аквінський) сутність добротворення й категорії «духовність» пов'язували перш за все з дотриманням християнських заповідей і вірою в Бога. На їхню думку, кожна дія людини має бути спрямованою на досягнення певного блага, до якого суб'єкт повинен прагнути в кожному конкретному діянні. Тобто вся людська діяльність повинна бути підпорядкована добротворенню, бо це і є найвищою метою її життя.

Італійські представники епохи Відродження (Дж. Манетті [3], Дж. Мірандола [3] та П. Помпонацци [87]) виявляють переконаність у тому, що людина від природи має можливість вибору між добром і злом. Однак у спрямуванні дій до зло- чи добротворення мислителі віддають основну роль людині та схиляють її саме до добротворення. Зокрема П. Помпонацци в праці «Про безсмертя душі» робить спроби визначити ознаки добротворчої та злотворчої діяльності людини. До першої він відносить відданість Вітчизні, здатність пожертвувати собою заради друзів, уникнення гріха й допомогу іншим, а до другої – скоєння злочину, яке у вищій мірі шкодить суспільству й призводить до виродження людини. На думку цього філософа, саме альтруїзм виступає найвищою ознакою духовності та сприяє одухотворенню людини взагалі.

Дж. Мірандола в статті «Мова про достоїнства людини» зазначив, що тільки свідоме розуміння сутності добра й зла дасть можливість людині протистояти злотворенню, доводячи це власними вчинками.

Англійський гуманіст Т. Мор в «Утопії» [65] хоча й стверджував, що альтруїзм породжує в нас людяність, проте наголошував і на тому, що цей обов'язок ніколи не забирає в нас стільки, скільки повертає нам назад. Бо він нагороджує обміном благодіяння. Як бачимо, цей автор вищим критерієм духовності вважав альтруїзм – свідому спрямованість людини на творення добра іншим людям.

Р. Декарт у роботі «Страсті душі» [30], аналізуючи такі пристрасті людини, як самозадоволення й каяття, підкреслює, що саме категорії «добро» і «зло» виступають творцями найважливіших пристрастей людини.

Б. Спіноза в «Етиці» [110] визначив, що нечіткість розуміння людиною змісту категорій «добро» і «зло» відбувається через неповне пізнання цих явищ відповідно до потреб їхнього часу. На його думку, прагнення людини до добра, яке душа уявляє майбутнім, є таким самим, як і до добра теперішнього. А саме його осмислення є вищою мірою свідомим процесом, закладеним у людській природі.

Багато уваги приділяв категорії «добро» Ф. Прокопович у філософському дослідженні «Етика, або наука про звичаї» [84]. Так, говорячи про природу добра, він поділяв його на добро само по собі, яким є лише Бог, метафізичне, яке означає досконалість узагалі, та моральне або етичне, яке відповідає людині й є бажаним нею. Д. Юм у «Трактаті про людську природу» [126] добротворчою оголошував ту якість людини, котра викликає любов або гордість, а злоторчою – усе те, що збуджує ненависть або приниженість.

Чи не найчіткіше поділяє думки й дії людини Г. Кониський відповідно до того, на що саме вони спрямовані – на добро й благо чи на зло й шкоду іншим людям. Розщепленість людських намірів, думок, слів і дій на добро чи зло, за Г. Сковородою (твір «Розмова п'яти мандрівників про істинне щастя в житті»), є «верховним добром», воно є вищим за все, оскільки є «вінцем усіх добр». Саме добротворення він вважав найкращим критерієм оцінки людської діяльності й сенсу людського життя.

І. Кант підкреслював, що спрямовувати свої дії на добротворення є найголовнішим обов'язком кожної людини, адже робити добро іншим людям по мірі наших можливостей є обов'язком незалежно від того, любимо ми їх чи ні.

Г. Гегель у фундаментальній праці «Феноменологія духу» [20] розкрив власне розуміння сутності категорії «добро» й увів поняття «добро в собі та для себе», стверджуючи, що абсолютна мета світу – усвідомити сутність добра, зробити його своїм наміром і здійснити у своїй діяльності. Тобто добро повинне бути діяльним і стати основним критерієм думок, дій та всього способу життя кожної людини.

Отже, філософи XVIII ст. виводять зміст і сутність категорій «добро», «зло» й «духовність» не лише з намірів і здійснень реально-го добро- чи злотворення, а й з теологічних оцінок діяльності людей – також з «богоугодності» чи «небогоугодності» людських намірів, думок, слів і дій.

Але тепер головним стає те, що найвищим смисловим ядром людського буття виступає сама спрямованість на реальне добротворення та злотворення й во ім'я Бога, і для людини.

Так, А. Шопенгауер у книзі «Світ як воля та уявлення. Афоризми та максими. Нові афоризми» [123] підкреслював, що людина від природи здатна як до добротворення, так і до злотворення, але якщо, прийнявши рішення помститись тому, хто образив, і маючи зручний шанс для цього, вона раптом відчує голос совісті й буде слідувати йому, а не злісному рішенню, – то це буде добро як вираження найкращої свідомості.

На думку В. Соловйова [108], саме прагнення людини до добротворення дає їй внутрішню гідність. А П. Юркевич наголошує, що саме серце є не лише зосередженням усіх духовних станів людини, а й першоджерелом її дій і вчинків. Воно спрямовує їх у відповідне русло – на добро- чи злотворення: *«Серце є вихідним місцем усього доброго і злого у словах, думках та вчинках людини, є добрий і злий скарб людини»* [129].

Отже, саме сердечність породжує в людині виняткову доброту або злість.

Аналізує процес творення людиною добра М. Антонович [5] та приходять до висновку, що добротворенням є життя, котре має початок у самій природі людини, і чим більше людина прагне до розумного добротворення, тим повнішим стає її буття.

Уже сама назва праці Ф. Ніцше «По той бік добра і зла» настільки потужно вплинула на визначення ролі цих двох категорій у житті людини й суспільства, оскільки саме в ній добро і зло не просто подаються більш-менш визначено, а й одержують гранично точні трактування, і тому стають визначальними: *«Те, що нині вважається злом, зазвичай є, несвоечасним відгуком того, що колись вважалося добром, атавізм старішого ідеалу»* [69, 110]. А джерелом виникнення протиріччя між «добрим» і «злим», на його думку, стала нібито мораль рабів, оскільки категорії злого зараховують усе міцне й небезпечне, оскільки людина іридіє, хитрість і сила, а добрий пови-

нен бути безпечною людиною й легко піддається брехні. Загалом філософ розглядав чотири типи моралі, серед яких найважливішими різновидами є «мораль панів» і «мораль рабів». І саме такий розподіл загострює протиріччя між добром і злом, адже в основі «моралі панів», на думку філософа, переважають принципи егоїзму й егоцентризму, а представники іншого соціального середовища віддають перевагу альтруїзмові та самозреченню. Разом з тим філософ переконаний і в тому, що добро (як одна з найвищих людських цінностей) зможе проявитися лише тоді, коли людина досягне своєї вершини й стане торжествувати. Тобто стане або на бік добра, або на бік зла.

Великого значення в процесі осмислення ролі етико-духовних категорій у житті людей надавав академік В. Вернадський при вивченні ролі ноосфери: оскільки з переходом біосфери на новий і вищий рівень розвитку – у «ноосферу» – людство (як найбільша «геологічна сила») отримує можливість перебудовувати своєю працею та думкою область власного життя, тобто виходити на нові можливості осягнення й освоєння змісту, форм і функцій добра й зла та спрямованості людських думок і дій на них.

Представники персоналізму О. Козлов та О. Гіляров також підкреслювали важливість аналізу духовної субстанції як самої сутності розвитку свідомості суб'єкта, який пізнає. Зокрема, О. Козлов витоки світоглядних позицій вбачав у вивченні індивідуального «я», а О. Гіляров доводив, що цілісне світорозуміння можливе лише на основі розвитку «духовного начала», котре є діяльним за своєю природою. Тобто осмислення й визначення сутності добра і зла має бути свідомим процесом, бо саме осягнення змісту цих понять залежить передовсім від чіткої спрямованості думок, дій, намірів і діяльності та способу життя на добро і зло, саме це й становить сутність духовності.

М. Грот у праці «Про душу у зв'язку з сучасними вченнями про силу» [24] розкриває сутність поняття «добро» і твердить: у процесі набування внутрішнього досвіду, у якому прозирає сутність внутрішньої основи речей, людина одержує можливість осягнення вищих начал моральності, ідеї добра. На противагу попередникам, Л. Шестов не тільки по-своєму заперечує (точніше – суб'єктивує) мораль, а й твердить: щоб перемогла наука, слід знищити мораль. На його думку, зло вже можливе й не є таким уже непотрібним, як прийнято думати, адже відчуття, яке воно породжує в людині, нібито примушує її замислитись над його сутністю й застерігає від подібних дій і вчинків.

Тож цей філософ твердить: при визначенні змісту добра й зла людство повинне керуватись у житті здебільшого суб'єктивним розумінням їхнього змісту.

Ще ширше спробував побачити добро й добротворення М. Шелер, стверджуючи, що схильність людини творити добро складає основну ознаку людського духу, яка і визначає всі інші ознаки, а це і є найважливішою функцією людського добротворення.

Російський філософ М. Бердяєв у своєму дослідженні «Екзистенціальна діалектика божого і людського» також вважав, що сама спрямованість людини на добро несе з собою людяність.

Тобто філософська думка ХІХ – першої третини ХХ ст. остаточно визнає найголовнішим критерієм духовності й людяності спрямованість нашого внутрішнього світу і наших думок, слів, дій, вчинків, діяльності та способу життя у світі навколишньому на добротворення чи на злотворення. А твердження Ж. Сартра про те, що ніщо не може бути благом для нас, не будучи благом для всіх, – доводить це лише опосередковано.

У другій половині ХХ ст. М. Каган, А. В. Куліков, С. Кримський уже помітно уточнюють термін «бездуховність» як ознаку виродження особистості й уподібнення її до тварини. А вирішальну роль у подоланні бездуховності вони відводять духовності як силі, котра створює і підтримує особистість у людині та виступає найвищою її якістю.

Таким чином, у ХХ ст. науковці вже чітко оперують категоріями «духовність» і «бездуховність», визначають їхні якості й основні функції.

Сучасна наука оперує категоріями «добро» й «зло» відповідно до таких позицій. Г. Бондарев («Триєдина людина тіла, душі та духу: досвід осмислення методології науки про дух») [10] приходить до висновків про те, що спрямованість слів, думок, дій, діяльності та способу життя людини на добро чи злотворення може бути й спадковою ознакою, й набутою в практиці життя. А. Деменев («Духовні основи оптимізму») уточнює попередню думку – змирившись зі злом у собі, видаючи свої недоліки за достоїнства, людина відмовляється від самовдосконалення, зраджуючи своєму ідеальному образу.

У цілому категорії «добро» і «зло» – це фактори передовсім суспільні (А. Гусейнов), зміст яких виводиться на основі національних і культурних традицій: *«Духовність є переважно етичною категорією, покликаною виразити одну з найвищих людських цінностей, позначити*

моральнісний вимір людської життєдіяльності, передусім живе джерело переваг особистості, її етичну самостійність» [29, 115].

Дещо по-іншому підійшли до визначення сутності добра й зла психологи та зокрема психоаналітики. Вони пов'язують зміст категорії «духовність» із психофізіологічними чинниками поведінки людини. На їхню думку, її діяльність детермінується такими зовнішніми мотивами, наслідками яких є передовсім емоції, реакції, настрої, етани й почуття – саме вони й визначають духовність людини. А визрівав такий підхід цілі століття.

Л. Фейєрбах не раз висловлював думку про те, що вищим проявом добра й духовності є любов, а тому ми повинні довести до нашої свідомості її природу.

Пізніше інтуїтивісти М. Лоський, Е. Трубецький, С. Франк, але передовсім зачинатель інтуїтивізму А. Бергсон, сутність духовності пов'язують з напівсвідомим – з інтуїцією, яка є одним з виявів загалом неусвідомленої (точніше – неконтрольованої) діяльності мозку. На їхню думку, інтуїція складає сутність людського духу. І якщо говорити про спадково-генетичну спрямованість людського мислення й діяння на добро- чи злотворення, то ці слова А. Бергсона слід, беззаперечно, визнати істинними.

З. Фройд [115] визнав, що тільки поділ психіки на свідому й несвідому дає вченим можливість пізнати її як форму (з т. з. психологів) духовності.

Проблему спрямованості думок і дій особистості досліджував і російський психолог С. Рубінштейн [91]. На його думку, спрямованість включає в себе два тісно пов'язаних між собою моменти – предметність змісту й напругу, яка виникає при цьому, тобто і сутність, і силу духовності. Е. Фромм, будучи переконаним у тому, що в людини немає вільного вибору між добром і злом, згодом приходять до висновку, що вона стає злою тільки тоді, коли відсутні належні умови для її зростання й розвитку, а тому людина повинна укорінювати в собі прагнення до добра та сприяти його здійсненню [116; 117].

Досліджуючи психіку вчинку, В. Роменець поділяє вчинки на дві великі групи: ті, що розкривають духовне зростання, і ті, що свідчать про духовну деградацію особистості. Перші він називає «героїчними», а другі – антиморальними, що врешті-решт приводить його до розмови про духовність та антидуховність.

В. Зінченко, вважаючи душу *«загальнолюдською»*, *«позаісторичною»*, й *«архетипічною»*, твердить, що в її емоційній пам'яті зберігаються загальнолюдські цінності та смисли. Тобто йдеться про найбільш загальне (загальнолюдське) бачення добра й зла. А духовна атмосфера сприяє дозріванню й олюдненню почуттів.

Сучасна дослідниця Ж. Юзвак [125] однією з зовнішніх умов духовного розвитку людини вважає здатність чітко відрізнити духовне від бездуховного, добро від зла, визнавати перед собою й перед іншими власні негативні якості.

Мислителі у своїх первісних філософських ученнях не просто уточнюють зміст названих понять, а й визначають умови творення добра і зла; філософи останніх двох-трьох століть створюють самостійну філософську галузь (етику), основними об'єктами якої виступають саме зміст, форми вияву, ознаки й функції та сутність категорій «добро» і «зло» й інші категорії та найзагальніші філософські цінності людства: добро – це все те, що сприяє розвитку й самовдосконаленню людини й суспільства; зло – це все протилежне, так само детерміноване як природними та суспільними, так і особистісними обставинами та можливостями, включаючи й відмову людини від самовдосконалення, а психологи пов'язували реальне життя та психіку людини не стільки з її добро- чи злотворенням, стільки з самою спрямованістю її думок і дій.

Блок запитань та завдань для самоконтролю

1. Чи актуальний І. Кант як філософ моралі в сучасній культурній системі переоцінки цінностей?
2. Чи здатна сучасна людина побачити дещо важливе для себе в етичній системі Шопенгауера?
3. Наскільки радикальною стала переоцінка цінностей, здійснена Ніцше?
4. Чим можна пояснити, що ідеалом етики Ніцше є надлюдина?
5. Проаналізуйте зміст гуманістичної етики Е. Фромма.

Індивідуальне завдання

Законспектувати статтю «Проблеми духовності особистості в сучасному українському суспільстві» (Й. Ю. Сележан. Основи національного виховання (Українознавство: історичний, філософсько-релігійнознавчий аспекти) : Хрестоматія / Й. Ю. Сележан. – Чернівці : Книги-XXI, 2006. – С. 127–150).

Лекція 3. Добро, зло і духовність твору літератури

Давньогрецький мислитель Платон у проєкті розвитку ідеальної держави наголошував на особливій ролі театру. Адже коли акторська майстерність зумовить у людини бажання повторити дію актора-добротворця або ще й видати її за свою, то це є найвищим досягненням гри актора й цього виду мистецтва в цілому. А оскільки трагедії утверджують добро, то вони, на його думку, мають право на інсценізації в ідеальній державі, а комедії, які висміюють негативні думки, дії й характери людей, включаючи й владик держави, не мають права на існування, тому що критика влади ослаблює її.

Так мислитель, не будучи власне літературознавцем, достатньо прозоро визначив роль жанру трагедії як форми ствердження добра й добротостворення.

Про те, що вже у представленні дійових осіб можна визначати спрямованість їхніх слів, дій і діяльності на добро чи зло, вказував Арістотель у «Поетиці». Адже всі персонажі повинні бути *«або хорошими, або поганими»*, оскільки саме цим визначається їхня моральна поведінка.

У тому ж дусі мислив і римський поет К. Гораций, наголошуючи на необхідності породжувати різні настрої у свідомості читача шляхом спостереження за пориваннями персонажів до добро- чи злотоворення.

Еразм Роттердамський [90] засуджував егоїстичні прагнення людини стати знатною заради вседозволеності. Саме тому він рекомендував заробляти повагу в людей власними добрими вчинками й прагненням творити добро.

Н. Буало у формі класицистичних канонів уже просто вимагав від письменника «сіяти у світі добро», оскільки зіпсованість душі помітна ще між рядків.

Письменник-просвітитель Ф. Шіллер у «Листах про естетичне виховання людини» [121] вже дещо по-іншому ставився до процесу відтворення добра й зла. На його думку, митець може вказати читачеві лише напрям до добра, а він у свою чергу повинен сам усвідомити правильність власного вибору.

Отже, до XIX ст. названі дослідники літератури досить наполегливо рекомендували письменникам і самим мати досить стійкі й

чіткі поняття про добро та зло і своїми творами породжувати й виховувати в читачів прагнення до добра і добротворення, а також застерігати їх від злотворення.

У XIX ст., не дивлячись на відомі зміни в ідеалах і цінностях митців (пріоритетними стають перш за все гуманність і викриття та засудження всього зловиво-негативного й зажерливо-егоїстичного тощо), добро- і злотворча полярність творів літератури стає ще більше помітною.

Особливо яскраво висловив такі побажання Т. Шевченко. Герой його поеми «Тризна» має дві великі цілі. З одного боку, він пристрасно мріє, а з іншого, – прагне це зробити для блага народу. Головними мотивами боротьби за добро та проти зла стають уже не тільки й не стільки боротьба ідеалів з антиідеалами, скільки соціальна нерівність людей і безпощадне ставлення сильніших до слабших, бездонна зажерливість поводження сильних світу того. Саме тому свою суспільну роль Т. Шевченко вбачає в боротьбі з соціальним злом.

П. Куліш, Д. Писарєв, М. Драгоманов вирішальну роль у формуванні високодуховної особистості відводять вихованню майбутніх поколінь на кращих здобутках свого народу й національної словесності.

І. Франко [114] підкреслює, що тільки свідоме розуміння автором етико-духовного змісту надасть його писанням загальнолюдського характеру. А П. Грабовський, М. Возняк окреслили вже й сам процес формування духовного світу людини, який своїми витокami повинен вважати народне слово, мову, котра не тільки цей світ виробила, а й винесла на поверх світової течії.

Тобто літератори XIX ст. вже не тільки й не стільки інтерпретують зміст категорій «добро» і «зло», не зобов'язують митців тлумачити й нав'язувати читачам старі чи нові ідеали (як вияви добра) або лише руйнувати антиідеали (як втілення зла), а й бачити за цими цінностями людину. Може, тому філософи та психологи саме тепер активно заговорили про духовність, персонажів і самого автора як про спрямованість їхніх думок, слів і дій та способу життя на добро чи зло.

У кінці XIX і впродовж усього XX ст. дослідники літератури розглядають зміст добра і зла ще більш різноманітно й багатогранно.

Так, Б. Томашевський пропонував диференціювати героїв і виокремлювати їх з маси за принципом добротворення й злотворення, а Ж. Сартр наголошував на необхідності вміло поєднувати естетичні й етичні цінності.

М. Жулинський, П. Кононенко й десятки інших, воюючи проти безідейності та бездуховності, знову й знову підкреслювали важливість змісту, форм і функцій (як естетичних, так і етичних) категорій, зокрема категорій «добро», «зло» і «духовність» ще й як визначальних критеріїв поцінування й одухотворення людських думок і дій.

Р. Гром'як [23], Л. Дем'янівська, Г. Семенюк [31] переконують не тільки в тому, що добро, зло й духовність виражають різні моменти моральних взаємин між людьми, але й домінують при цьому роль категорії «добро» в спрямованості внутрішнього та зовнішнього світів людини.

На думку Н. Шляхової, письменники 70-х років посилену увагу приділяють етиці й духовності, визначаючи їх соціальними феноменами.

На важливості та необхідності розкриття сутності категорій «добро» й «зло», «духовність» і «бездуховність» наголошує Г. Ключек: *«вдивляйтеся в неї, вивчайте її. Ми повинні якомога краще знати і те, і друге, бо тільки тоді духовні процеси в нашому житті набудуть так необхідної їм самоусвідомленості»* [44, 188]. Він переконаний, що для правильного виховання як людини, так і суспільства в цілому дуже важливо постійно увиразнювати і зло, і добро, оскільки людина за протистоянням добра й зла спостерігає повсюдно й щохвилинно. І їй особливо важливо, поки вона молода, якомога виразніше розкрити зміст цих категорій, до того ж показати так, щоб у неї сформувалося якомога стійкіше ставлення до цих протилежних начал духовного життя людини.

Деякі вчені, відштовхуючись від загальнолюдських понять про добро і зло, логічно приходять до висновку, що зі зміною суспільних умов видозмінюється і їхній зміст, а отже, й «духовне обличчя» людини. Саме тому логічними видаються й роздуми О. Олійник про наслідки революційних змін у поняттях «добро» й «зло». Тобто особливо важливими в нашу епоху стають і об'єктивні причини змін у змісті категорій-критеріїв «добро» й «зло». Та й у більш-менш стабільні епохи такі позиції залишаються не менш важливими – між ними виявляються або гармонія, або дисгармонія.

Л. Мороз наголошує: на сучасному етапі досить важливим виступає «духовний аспект дослідження», оскільки «порив до Високого – Вічного матеріалізується у почуттях і діях певних людей» [67, 120].

Здійснює спробу осмислити процес становлення людської особистості в аспекті родо-жанрової динаміки драматургії кінця XIX – початку XX ст. Н. Малютіна.

Сучасний теоретик літературознавства Ю. Ковалів, хоча й не розглядає сутність добра і зла, однак, визначаючи зміст поняття «художня дійсність», вже наголошує на її своєрідності й пов'язує з загальнолюдськими цінностями.

Отже, літературознавці й окремі митці слова значно конкретніше й переконливіше доводять: добро й добротворення, зло й злоторення – це не просто вищі, а й найнадійніші критерії визначення позитивності чи негативності людини та персонажа, ступеня його духовності, естетичної та гуманної визначеності, але в цій галузі науки зміст названих категорій чи не найбільш інтерпретується й трансформується в такі цінності, як «ідеал», «антиідеал», «позитив» і «негатив», «моральність» і «аморальність», «антиморальність».

Блок запитань та завдань для самоконтролю

1. Які тенденції в розвитку літературознавства ХХ ст., на Ваш погляд, є найзначнішими для формування духовного потенціалу особистості?
2. Хто з мислителів визначив роль жанру трагедії як форми ствердження добра й зла?
3. За якими критеріями Арістотель визначав моральну поведінку?
4. З якого часу пріоритетною цінністю митців стає гуманність?
5. Чи поділяєте Ви думки П. Куліша, Д. Писарева, І. Франка та П. Грабовського щодо виховання майбутніх поколінь на кращих здобутках національної словесності свого народу?
6. Як Ви зрозуміли сутність «духового аспекту» дослідження літератури, запропонованого Л. Мороз?
7. Чи погоджуєтеся Ви з позицією М. Яценка, що саме літературі належить визначальна роль у процесі визначення критеріїв добра і зла?

Індивідуальні завдання

Опрацювати підрозділ книги Г. Клочека «Гуманістична ідейність» (Клочек Г. Д. У світлі вічних критеріїв (про систему критеріїв оцінки літературного твору) / Г. Д. Клочек. – К. : Дніпро, 1989. – С. 9–41) та статтю М. Жулинського «Українська література на межі тисячоліть» (Жулинський М. Українська література на межі тисячоліть // Заявити про себе культурою / М. Жулинський. – К. : Генеза, 2001. – С. 417–434).

Виписати цитати, які б, на думку теоретиків, засвідчували роль добра і зла в літературознавстві.

Підготувати розповідь про улюблений твір художньої літератури (або про улюбленого персонажа) та визначити його етико-духовний потенціал (виховні можливості).

Практичне заняття. Духовність та духовні цінності молоді в контексті протидії добра і зла

Мета. Перевірити рівень сформованості знань студентів щодо теоретичних положень; визначити чіткі уявлення про зміст, форму та функції добра, зла й духовності, взаємозв'язок діяльності людини з соціальними інститутами й природними якостями та їх залежність від спрямованості діяльності й способу життя людини на добро- чи злотворення.

Методика виконання. Студенти працюють у зошитах за запропонованими завданнями, які мають різний рівень складності. Завдання рівня «Пригадайте» подано у вигляді тестів, з яких студенти обирають правильну відповідь. Рівень «Поясніть» передбачає варіанти завдань на виявлення логіки мислення. У процесі виконання завдань студенти заповнюють таблиці й обґрунтовують власні позиції. За рівнями «Подумайте» та «Для мислителів» студентам запропоновано розробити власну програму дій відповідно до зазначеної мети й обґрунтувати позицію мислителів з позицій сьогодення.

1. Духовний світ людини

1 рівень. ПРИГАДАЙТЕ

1. Душа – це внутрішній світ людини.

а) так; б) ні.

2. Психічна форма прояву різноманітних потреб людини, відображення нею своєї реальної залежності від тих умов, які необхідні для задоволення цих потреб, – це:

а) темперамент; б) почуття; в) настрої.

3. Уміння керувати власними почуттями дається людині від народження.

а) так; б) ні.

4. Який російський учений експериментально довів залежність темпераменту людини від двох головних нервових процесів – гальмування і збудження?

а) М. Ломоносов; б) І. П. Павлов; в) І. Л. Чернов.

5. Заповніть пропуски, підбравши вірні підказки, наведені в дужках. Почуття людини проходять різні етапи свого розвитку:, бажання,, жага.

(Потяги, афекти, прагнення, емоції).

6. Підкресліть зайве в наведеному переліку рис характеру, які визначають ставлення людини до суспільства й до інших людей?

Чуйність, доброта, самокритичність, патріотизм, почуття власної гідності, відданість, працелюбність.

2 рівень. ПОЯСНІТЬ

7. Установіть відповідність між психічними станами людини:

настрої	певні захисні реакції організму у відповідь на сильні зовнішні впливи (перевтому, небезпеку тощо)
емоції	короткочасні й бурхливі почуття
стреси	внутрішнє позитивне чи негативне реагування людини на ті предмети чи умови, які сприяють чи заважають задоволенню людських потреб
афекти	певне емоційне забарвлення

8. «Дружба – найнеобхідніше для життя людини, бо ніхто не побажає собі життя без друзів, навіть якщо в нього будуть всі інші блага» (Арістотель).

Чи погоджуєтеся Ви з висловом філософа? Обґрунтуйте свою думку.

9. Що таке характер людини? Які риси характеру? _____

3 рівень. ПОДУМАЙТЕ

10. Складіть таблицю «Типи темпераменту людини та їхні особливості».

Тип темпераменту	Особливості цього типу	Хто з членів Вашої родини (за опитом) має такий тип темпераменту

11. Кому належать слова: «Любити – отже, жити життям того, кого любиш»? Чи погоджуєтеся Ви з даним висловом? Обґрунтуйте свою думку.

4 рівень. ДЛЯ МИСЛИТЕЛІВ

12. Ви – психолог, який займається вивченням учнівського колективу. Запропонуйте програму заходів, які привели б до щоденного підняття настрою кожного учня (студента) у вашому класі (групі).

2. Загальнолюдські цінності

1 рівень. ПРИГАДАЙТЕ

1. Свідомість не існує поза діяльністю головного мозку.

а) так; б) ні.

2. Здатність людини зберігати й відтворювати зміст попереднього досвіду називається:

а) мисленням; б) пам'яттю; в) судженням.

3. Зміст людських знань про дійсність, що не залежить ні від конкретної людини, ні від людства, називається:

а) істиною; б) пам'яттю; в) пізнанням.

4. Розумова операція об'єднання в людській свідомості окремих частин у щось ціле називається:

а) аналізом; б) синтезом; в) індукцією.

5. Яка наука вивчає закономірності людського мислення?

а) антропологія; б) логіка; в) валеологія.

6. Уявлення людини про найдосконалішу форму якогось предмета або явища, про найдосконаліші умови людського життя, суспільство або саму людину – це:

а) цінності; б) ідеал; в) антицінності.

2. Рівень – ПОЯСНІТЬ

7. Дайте визначення поняттю «свідомість». Пригадайте форми свідомості.

8. Продовжте перелік основних форм словесно-логічного мислення: *поняття*, _____

9. «Справа не в тому, щоб знати багато, а в тому, щоб знати з усього того, що можна знати, найнеобхідніше» (Лев Толстой). Чи погоджуєтеся Ви з цим висловом? Чому?

3 рівень. ПОДУМАЙТЕ

10. Порівняйте пізнавальне й оцінне відображення дійсності:

<i>Пізнавальне відображення дійсності</i>	<i>Оцінне відображення дійсності</i>

11. Яку людину Ви можете назвати духовно розвинуеною? Чи залежить, на Вашу думку, духовний розвиток людини від рівня її освіти?

4 рівень. ДЛЯ МИСЛИТЕЛІВ

12. Ви – журналіст. Напишіть замітку в газету на тему «Чи дійсно милосердя і доброта – це невмирущі загальнолюдські цінності?».

3. Проблема духовного розвитку**1 рівень. ПРИГАДАЙТЕ**

1. Найбільш сприятливими для духовного життя постають демократичний лад суспільного життя й політика лібералізму.

а) так; б) ні.

2. Головна мета культурного відродження полягає в:

а) освоєнні національної спадщини;

б) розбудові інфраструктури культурного життя;

в) освоєнні культурного спадку всього людства.

3. Діалог різних церковних організацій з метою збереження миру, культури й духовності – це:

а) релігійний фундаменталізм; б) екуменізм; в) сектантство.

4. Викресліть зайве: релігійна нетерпимість, нехтування свободою совісті, слідування моральним заповідям, релігійний фундаменталізм.

5. Економічний стан суспільства впливає на його духовний розвиток. а) так; б) ні.

6. Футуризм, кубізм, сюрреалізм, абстракціонізм – це форми:

а) модернізму; б) бароко; в) раціоналізму.

2 рівень. ПОЯСНІТЬ

7. Продовжте речення:

«Трагізм історії XX століття полягає в зростаючому відриві розвитку цивілізації від _____

8. Чи погоджуєтеся Ви з висловом про те, що прогрес наукового пізнання є запорукою історичного прогресу. Чому?

3 рівень. ПОДУМАЙТЕ

10. Що, на Вашу думку, можна назвати моральним прогресом?

11. Чи є місце бездуховності у вашому оточенні? Як ви на неї реагуєте? _____

4 рівень. ДЛЯ МИСЛИТЕЛІВ

12. Виконайте завдання на вибір.

А) Поясніть актуальність для сьогодення вислову Климента Олександрійського: *«Розуму боїться лише слабка віра. Якщо віра не потребувала би розуму, то найкращими віруючими були би тварини»*. Обґрунтуйте свою думку.

Б) Підготуйте повідомлення на тему: «Взаємозв'язок наукового прогресу, культури та духовності».

Модульний контроль № 1

Рівень 1

1. За міфологічними уявленнями, сутністю «добра» і «зла» були наділені:

- а) люди;
- б) боги;**
- в) тварини;
- г) рослини.

2. Уявлення про Чорнобога і Білобога характерні для:

- а) єгипетської міфології;
- б) кельтської міфології;
- в) грецької міфології;
- г) слов'янської міфології.**

3. У якій релігійній пам'ятці звучать настанови «ухиляйся від зла і роби добро, шукай миру і прагни до нього»?

- а) Тора;
- б) Рігведа;
- в) Біблія;**
- г) Коран.

4. Хто з мислителів висловив конкретні настанови на добро- та злотворення?

- а) Лао-цзи;
- б) Конфуцій;**
- в) Платон;
- г) Арістотель.

5. На думку Л. Сенеки, людяність породжує в людині:

- а) егоїзм;
- б) альтруїзм;**
- в) егоцентризм;
- г) бездуховність.

6. Виберіть прізвища тих філософів, які визначали добро й зло як природну якість людини:

- а) Платон;
- б) І. Кант;
- в) А. Шопенгауер;
- г) Д. Антонович.

7. Бездуховність, на думку філософів, – це:

- а) розвиток цінностей;
- б) виродження особистості;
- в) джерело благополуччя;
- г) найвища якість людини.

8. Філософи ХХ ст. визначають духовність як:

- а) найвищий рівень розвитку особистості;
- б) уподібнення людини до тварини;
- в) відмову від самовдосконалення;
- г) видання недоліків за достоїнства;
- д) ознаку людського духу.

9. Які форми вираження добра і зла визначають психологи?

- а) свідомі;
- б) несвідомі;
- в) підсвідомі;
- г) позасвідомі;
- д) надсвідомі.

10. З чим пов'язували психологи психіку людини?

- а) добро- чи злотворенням;
- б) словом;
- в) думкою;
- г) дією;
- д) спрямованістю думок і дій.

11. У які цінності в літературознавстві трансформується зміст «добра» і «зла»? Оберіть антонімічні пари, поєднавши стрілочками.

а) позитивне	а) моральне
б) аморальне	б) антиідеал
в) ідеал	в) негативне
г) духовність	г) антигерой
д) герой	д) антидуховність.

Ключ до тестів:

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Відповідь	б	г	в	б	б	а, в, г	б	а	а, б	д	а-в; б-а; в-б; г-д; д-г

Рівень 2

1. Продовжити речення:

1. Для того, щоб людина стала доброю, необхідно...
2. На формування етико-духовних цінностей людини мають вплив....
3. Найкраще, коли людина
4. Найгірше, коли людина....
5. Я живу для того, щоб....
6. Виховний потенціал літератури в тому, щоб
7. Я допомагаю людям, тому що....
8. Для мене духовність – це

2. Висловіть власний коментар щодо таких позицій:

- «Добро должно быть с кулаками, Добро суровым быть должно» (С. Куняев).
- «Треба добре ставитися до людини, й вона покращає у ваших очах» (О. Ухтомський).
- «Шлях до формування совісті пролягає через формування розвинутої потреби «для інших», через здатність до співчуття і співпереживання» (П. Семенов).

Рівень 3

1. Написати твір-роздум на одну з запропонованих тем:

- ❖ «Чому страшна бездушність?»
- ❖ «Справжня людина, яка вона?»
- ❖ «Чи здатна людина одухотворити іншу?»
- ❖ «Я винен у тому, що світ не кращий...»

2. Дати власну оцінку, запропонованим ситуаціям:

А) Історія Риму знає багато прикладів благородства й великодушності, інакше кажучи, – величі душі. Коли Сципіон отримав перемогу в Іспанії, серед узятих у полон виявилась юна принцеса рідкісної краси, яка незабаром мала вийти заміж за знатного співвітчизника. Сципіон був юний, прекрасний, неодружений і до того ж пере-

можець. Але він наказав, щоб за принцесою доглядали не гірше, як у рідному домі, і як тільки він розшукав її нареченого, віддав йому принцесу, а гроші, які прислав її батько як викуп, віддав їй у придане. Він підкорив Іспанію не тільки зброєю, але й своїм благородством.

Б) Якось учитель військової справи Юрій Лелюков, старший лейтенант прикордонних військ у запасі, показував старшокласникам, як поводитися з гранатою. Привів її в бойову готовність і раптом побачив димок. І зрозумів: у його руках не навчальна, а бойова граната. До вибуху залишилось 4 секунди. Можна було кинути гранату на подвір'я через вікно, але там шеренгою йшли на обід шестирічки. А в класі сиділо 26 учнів. Щоб урятувати їх, він прийняв єдино правильне рішення – кинувся в куток, нагнувся й міцно притиснув гранату до свого тіла. І в ту хвилину – вибух. Юрій Лелюков виконав перед людьми свій найвищий людський обов'язок – пожертвував собою, щоб урятувати інших.

Розділ 2. Етико-духовні цінності української драматургії кінця XIX — початку XX ст.

Семінар. Духовність — храм душі людської

Мета. Спонукаати в бесіді до осмислення понять «духовність», «душа», «добро» та «зло» і розуміння моральних принципів життя, шляхів досягнення духовної культури. Спираючись на емоційне та духовне мислення, розвивати в студентів почуття високої симпатії (розуміти стани, почуття інших людей, мотиви їх поведінки та спрямованості вчинків); наповнити духовним змістом особистість вихованців, розвивати творче мислення через усвідомлення і взаємодію студентів у групах. Виховувати почуття відповідальності доброти та чуйності.

Обладнання. Плакати («Духовність», «Добро» і «Зло», фарба, олівці, примірники народних казок, компакт-диск з українськими піснями).

Ключові слова. Душа, духовність, добро, зло, добротворення, злотворення.

Література.

Основна:

1. Каган М. О. О духовном / М. О. Каган // Вопросы философии. — 1995. — № 9. — С. 91–102.
2. Постовий В. Ідеал духовності / В. Постовий // Українська мова і література в школі. — № 1. — 2000. — С. 76–80.

Додаткова:

1. Олексюк О., Ткач М. Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва : Навчальний посібник / О. Олексюк, М. Ткач. — К. : Знання України, 2004. — 263 с.
2. Корецька А. Освіта і її духовна зорієнтованість в українському суспільстві / А. Корецька // Вища освіта України. — 2007. — № 1. — С. 37–41.

3. Андрущенко В. Духовна сутність освіти / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2007. – № 1. – С. 5–10.
4. Бех І. Д. Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 1 (45). – С. 5–27.

Структура заняття

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Вступне слово викладача
- III. Бесіда (2 етапи)
- IV. Підсумок заняття

Хід заняття

Вступне слово викладача

Ми часто звертаємося з Вами до вічних цінностей нашого життя. І я відчуваю, що наші зустрічі не проходять повз ваші серця. Мені приємно бачити, як ви тепло, з розумінням ставитеся один до одного, до оточуючих, до викладачів і батьків.

Сьогодні ми з вами поговоримо про одну зі складових поняття «духовність» – душу. Ми говоримо: «душа». А який зміст ми вкладаємо в це поняття?

(На мультимедійному проекторі представлено презентацію, яка ознайомить учнів з основними визначеннями цього поняття. Викладач наголошує на різноаспектності таких визначень, після чого проводиться співставлення визначень, котрі пропонували студенти, відповідаючи на анкету)

Викладач пропонує студентам проаналізувати вислів видатного педагога В. Сухомлинського «Соромся порожнечі своєї душі».

Пропонуються наступні запитання для обговорення:

- Який зміст вклав педагог у цей вираз?
- Яких людей ми можемо назвати бездушними?
- Як Ви гадаєте, чим повинна бути наповнена наша душа (виберіть найважливіші за значимістю складові з-поміж запропонованих)?
 - милосердям;
 - любов'ю до оточуючих;
 - співпереживанням;
 - добротою;

- щирістю;
- радістю;
- вірою;
- надією;
- терпінням;
- правдою.

(Студенти відповідають, обґрунтовуючи свій вибір)

Бесіда.

Перший етап

Творча робота студентів

Викладач. Як не дивно, ми, маючи душу, наділяємо нею і все те, що близьке нам: українську пісню (задушевна), землю (одухотворена), народ. Давайте спробуємо розділитися на три робочі групи й попрацювати, відчувти душу.

І група – української пісні

(Під час виконання завдання звучить народна пісня «Ой, у вишневому садку»)

Завдання: намалювати фарбами або олівцем душу української пісні (7 хв.).

Методика роботи із завданням першої групи

За основу буде взято методику А. Лугошкіна. Сутність її полягає в наступному: колір, який буде переважати на малюнку, відповідає різним емоційним станам, «тональності» цих станів суб'єкта. Колір – це об'єктивована у фарбах емоція. За дослідженням А. Лугошкіна, для переважної більшості людей традиційною є така емоційна оцінка кольору: червоний – захоплення, активність; помаранчевий – радісний, теплий; жовтий – світлий, приємний; зелений – спокійний, врівноважений; синій – сумний; фіолетовий – тривожність, незадоволеність; чорний – туга, скорбота. Тож студентам пропонується під час прослуховування пісні заповнити таблицю, а викладачеві визначити індивідуальні й групові емоційні стани групи.

Зразок таблиці.

Результати прослуховування української народної пісні

«Ой, у вишневому садку»

Колір	Мій настрій				Мені здається, що настрій групи
	Перед прослуховуванням	На початку прослуховування	У кульмінації твору	Наприкінці прослуховування	
Червоний					
Помаранчевий					
Жовтий					
Зелений					
Синій					
Фіолетовий					
Чорний					
Важко визначити					

II група – українського народу

Завдання: охарактеризувати душу через влучні українські прислів'я та приказки (7 хв.).

Методика роботи з малюнками

Під час аналізу можливо використати два способи роботи з малюнками: 1) виставлення всіх їх відразу, перегляд і порівняння, відшукування колективними зусиллями спільного й відмінного в змісті; 2) перегляд кожного малюнка окремо, коли всі учасники експерименту висловлюються про його зміст. Пропонуємо обрати перший варіант та оцінити твір за такими параметрами:

1) характер символічного образу та прояв у ньому емоційно-ціннісного світопереживання;

2) осмисленість переживання особистісного буття в загально-людському контексті.

III група – України

Завдання: написати роздуми про душу народу (7 хв.).

Перевірка творчих завдань

I група – коментує малюнки, II група – зачитує прислів'я; III група – зачитує твори-роздуми.

Викладач. Що спільного Ви знайшли в душі української пісні, українського народу й України?

Студенти. Спільними чинниками поняття «душа» є добро, милосердя, віра надія, щирість, любов до всього.

Викладач. Звичайно, кожна людина несе відповідальність за наповненість і зміст своєї душі, потрібно тільки усвідомити, розкрити очі, серце.

Завдання на кмітливість

Закінчіть подані речення:

- «Щоб моя душа наповнилась змістом, мені ще потрібно навчитись...»
- «Розправити крила моєї душі заважає...»
- «Щоб творити добро, я повинен...»
- «Найчастіше людиною в житті керує...»

Підсумок першого етапу

Викладач. Навчившись розуміти себе, ми прийдемо до розуміння інших. Мені хотілося б завершити цей етап нашої розмови віршованими рядками Ліни Костенко:

*«Душа – єдина на землі держава,
де є свобода чиста, як озон.
Кордон душі проходить над світами,
а там нема демаркаційних зон...».*

Висновок до першого етапу

Отже, розглянувши сутність понять «душа» і «духовність», ми впевнено можемо сказати, що коли корінь життя людини не живиться духовністю свого народу, людина втрачає віру в себе, любов до життя, родини, людей, вона не має надії на краще майбутнє. Сухе дерево не дає доброго плоду. Неодухотворена людина приречена на вічне забуття. Тож, кожен з нас має надію на духовне відродження, бо людина живе повним життям тільки тоді, коли вона одухотворюється, живучи не тільки мотивами тіла й емоцій, а й мотивами духу.

Другий етап

1. Робота зі змістом понять

Викладач. Пропоную Вам одну легенду: «Був такий час, коли боги існували, а людей і тварин ще не було. Перед тим, як живим істотам належало з'явитися на світ, став бог Епімей розподіляти між ними властивості: одним дав силу, іншим – швидкість, третім – вла-

стивість літати. І тільки людина залишилась голою, без ложа, без зброї. І щоб допомогти людині вижити, Прометей украв у бога-коваля Гефеста працьовитість, а в богині мудрості Афіни – розум і віддав це все людям. Здавалось, усе буде добре, проте жилося людям погано, багато хто гинув. І все це тому, що люди не володіли мистецтвом спілкування і життя суспільним чином. Злякався Зевс, що загине все людство, і вирішив подарувати людям сором і правду, віру і любов, радість і надію, щоб служили вони окрасою, засобом дружніх зв'язків між людьми. Відтоді найціннішими людськими якостями вважаються духовність, душа, взаєморозуміння. А духовна культура йде від наповненості нашої душі».

Викладач. Ми часто вживаємо термін «духовність». А який же зміст стоїть за ним?

Варіанти відповідей студентів (наводимо деякі з них, за даними анкетування):

- Духовність – це внутрішній світ людини.
- Духовність – це ті якості й риси, ті життєві установки, що існують для кожної людини.
- Переповнення душі чимось гарним, світлим. Це пам'ять про своїх предків, це любов до матері, до Вітчизни.
- Духовність – це вершина, до якої потрібно йти все життя. Це дійсно храм людської душі.
- Прагнення створити щось таке, котре буде мати користь і задоволення для цілого людства.

(Викладач пропонує обрати найчіткіший варіант відповіді)

Отже, кожен з Вас висловив цікаві думки, відверто, осмислено й зі сподіванням на розуміння всієї глибини та складності даного визначення.

2. Робота в групах

Викладач. Давайте спробуємо попрацювати в групах і створити з Ваших суджень систему цінностей, якою повинна користуватись, на вашу думку, особистість.

Методика роботи:

Студенти працюють у двох групах (10 хв.). Два представники від кожної групи підходять до дошки й записують кожен свою систе-

му, вироблену міні-колективом. Йде пояснення, чому саме таку систему цінностей обрала дана група.

Викладач. Тепер спробуємо об'єднати Ваші думки й виробити одну загальну систему цінностей.

Студенти:

- спрямованість намірів, почуттів, емоцій, думок, слів, вчинків, способу діяльності на добро;
- життя в ім'я добротворення;
- добра пам'ять про своїх пращурів;
- спрямованість діяльності на добротворення.

Викладач. Тепер спробуємо дати відповіді на такі запитання:

1) Що, на Вашу думку, впливає на вчинки людей? (поставити в ряд відповідно до значимості)?

- думка оточуючих;
- особиста користь від вчинку;
- усвідомлення добра задля інших;
- прагнення утвердитися в суспільстві.

2) Коли Ви спрямовуєте свої думки, вчинки, дії на творення добра, що Ви ставите на перше місце?

- власне «Я»;
- інтереси інших людей;
- оцінку іншими людьми.

Обговорюючи ці питання, студенти висловлюють суперечливі думки. Оскільки під час бесіди викладач є ведучим, він повинен підвести студентів до єдиної магістралі, де будуть перетинатися думки кожного. Особливу увагу звертаємо на процес виховання та навчання, їхнє значення у визначенні спрямованості думок, дій, вчинків людини на добротворення чи злотворення.

3. Бліц-опитування

Викладач.

- ✓ Які вчинки людини (добрі чи злі) довготриваліші в пам'яті?
- ✓ Які начала в людині в наш час (добрі чи злі) є домінуючими?
- ✓ Яку діяльність ми називаємо добротворчою?
- ✓ Яку діяльність ми називаємо злотворчою?

(Відповідаючи на поставлені запитання, студенти звертаються до власного життєвого досвіду)

IV. Підсумок заняття

Виявляється, мудрість, закладена в кожному з нас, має можливість виринути з глибин наших спогадів, шляхом досвіду, аналізу власної діяльності й оцінки дій оточуючих людей. На завершення бесіди я пропоную вам рядки з вірша П. Мегре «Пространство любви»:

*«Пытаюсь взять святого места благодать,
Подумаю, что ему ты от себя оставишь можешь?
И если свет не научился источать,
Зачем же брать и хоронить в себе, словно в могиле?».*

Семінар-дослідження. «Творіть добро, добро плекайте, люди!»

Мета. Навчити студентів визначати зміст, форми та функції понять добро і зло в усній народній творчості, мистецтві й художній літературі. Розвивати логічне мислення, використовуючи міждисциплінарні зв'язки з метою поглибленого усвідомлення змісту базових понять та систематизації набутих знань у процесі проведеного дослідження. Виховувати чіткі етико-духовні позиції студентів, етику людських взаємовідносин, позитивне мислення та формування одухотвореної особистості.

Обладнання. Словники, твори художників, лісні, прислів'я та приказки, афоризми, про добро і зло, бланки анкет.

Робочі групи. 5 груп, які працюють над випереджувальними завданнями.

Випереджувальні завдання.

1. Виписати визначення понять добро та зло зі словників (тлумачного й іншомовного).
2. Підібрати приказки, прислів'я, народні пісні та притчі.
3. Проаналізувати твори української та світової літератури, де б виразно вирішувалася проблема добра й зла.
4. Підготувати зразки картин.
5. Описати життєві ситуації.

Ключові поняття. Добро, зло, добротворення, злотворення, духовність, антидуховність, бездуховність.

Література.

Основна:

1. Козлов А. В., Козлов Р. А. Азбука літературознавства / А. В. Козлов, Р. А. Козлов. – Кривий Ріг, 2001. – 200 с.
2. Козлов А. Духовність як літературознавча категорія : Монографія / А. Козлов. – К. : Акцент, 2005. – 272 с.
3. Сележан Й. Ю. Основи національного виховання (Українознавство: історичний, філософсько-релігійнознавчий аспекти) : Хрестоматія / Й. Ю. Сележан. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2006. – 306 с.

Додаткова:

1. Гуманістична психологія: Антологія: 3-х т. : навчальний посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Наук. т-во ім. Шевченка у США, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. Р. Трача, Г. Балла]. – К. : Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2001. – Т. 2 : Психологія і духовність: (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / [упоряд.: Г. Балл, Р. Трач]. – 2005. – 279 с. – Бібліогр. в кінці ст.
2. Українська душа // [відп. ред. В. Храмова, редактор В. Плачинда]. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с.

Епіграф:

Робиш добро – не кайся, робиш зло – зла й сподівайся (народна мудрість)

Хід заняття

I. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово викладача.

Добро і зло – одвічні дві сили, що змагаються за владу у світі, але жодна з них не може перемогти, тому світ і існує досі. Та якщо навіть просто подумати над своїм власним життям, то досить важко провести межу між добром і злом. І хоч ці категорії видаються нам нерідко простою дрібничкою, та виявляється, що саме вони стають цеглинами, з яких ми будуємо наше життя. Ми часто зустрічаємося з цими поняттями в житті (розмірковуємо, висловлюємо власну позицію у слові, вчинку, діях і способі життя), в усній народній творчості, у літературознавстві, кіномистецтві тощо. Тож протягом нашого сьогоднішнього заняття спробуємо визначити складові цих понять і їх роль у житті людини.

II. Повідомлення теми, мети та завдань заняття

III. Опрацювання навчального матеріалу

БЛОК 1

1. Робота в групах

I група пропонується підготувати до захисту підготовлені заздалегідь зразки народної мудрості й прокоментувати наступні:

- «Хто людям добра бажає, той і собі має»;
- «Усе добре пам'ятай, а зла уникай»;
- «Не одежа красить людину, а добрі діла»;
- «Робиш добро – не кайся, робиш зло – зла і сподівайся»;
- «Поведінка – це дзеркало, у якому кожен показує своє обличчя».

II група наводить тексти українських народних пісень, де чітко можна простежити спрямованість вчинків людини.

Висновок за результатами діяльності двох груп: у приказках і прислів'ях великий акцент робиться на намірах людини, її бажаннях, вчинках і відповідно прогнозується їх результат, який свідчить про спрямованість на добро чи зло. Однак найчастіше – це констатація ситуації.

У текстах же пісень інформація значно ширша, оскільки подається змодельована конкретна ситуація, яка дозволяє простежити мотиви поведінки персонажів, оцінити умови та причини вагань людини й обґрунтування остаточного вибору, особливо це помітно в таких групах, як родинно-побутові й соціально-побутові пісні.

БЛОК 2

III групі запропоновано проаналізувати декілька афоризмів:

- «Добродетель человека измеряется не необыкновенными подвигами, а его ежедневными усилиями» (Блез Паскаль);
- «Лишь добро одно бессмертно, зло подолгу не живет» (Шота Руставелі);
- «Злой человек похож на уголь: если не жжет, то чернит себя» (Анарсіс Скіфський);
- «Доброта і скромність – ось це дві риси, які ніколи не повинні втомлювати людину» (С. Р. Льюїс).

IV група коментує зміст поданих притч.

Зразок 1.

Китайська притча про добро і зло

Юнак прийшов до мудреця із запитанням прийняти його в учні.

- Чи можеш ти брехати? – спитав мудрець.
- Звичайно ні!
- А красти?
- Ні.

– А вбивати?

– Ні...

– Так іди і пізнай все це, – відповів мудрець. – А пізнав, – не роби!

Зразок 2.

Жили-были два брата-близнеца. Звали одного из них Добро. Второго звали Зло. Были они похожи, как две капли воды. Никто не мог различить их. Даже сами они порой не знали, кто есть кто. И когда окликали Зло, отзывался Добро. А на зов «Добро!» мог откликнуться Зло.

Братья очень любили друг друга, и, как это часто бывает у близнецов, жили душа в душу. Они играли в свои детские игры и поровну делили победы и поражения. Даже в школе они получали одинаковые оценки, одинаковые наказания и одинаковые награды. Они подрастали, красивые и беззаботные, и казалось, ничто не сможет нарушить гармонию их братской дружбы. Но вдруг они встретили девушку по имени Правда, и оба влюбились в неё по уши. Оба парня понравились Правде. Ведь они были так похожи, что различить их было совершенно невозможно. Она не знала, как выбрать между ними, и металась от одного к другому. Она любила их обоих. И никогда не знала, с кем проводит время. Впервые между братьями пробежала чёрная кошка, звали её Ревность. У Ревности были острые когти, и ими она царапала обоих братьев.

Ни один из них не мог смириться с тем, что его возлюбленная может принадлежать другому. Они спорили между собой и доказывали ей каждый свою правоту – как каждый заслужил её любовь более, чем другой. Добро рассказывал, сколько добрых дел он сделал, кому помог, кого спас от беды. А Зло объяснял, что это ничего не стоит, так как невозможно исправить мир, совершая благотворительные поступки. Часто думая, что помогает, Добро причинял ещё большее зло. Он приводил примеры, вроде того, что подав милостыню нищему бродяге, нельзя знать наверняка, не использует ли он её во вред самому себе и другим. Например, напьётся и станет причиной дорожной аварии, в которой пострадают люди. С другой стороны, он, Зло, причинив кому-то вред, например, украв что-либо, возможно, научил Разиню быть более бдительным, а поругавшись с другим, научил его трезво относиться к событиям, толкнул на размышления. Получалось, что Добро порой оборачивалось злом, а Зло превращалось в добро.

Бедная Правда не могла решить, кто из них прав. Казалось, у каждого была своя правда. Видя их страдания, старушка Справедливость решила вмешаться. Она многое повидала на своём веку и знала, что абсолютной правды нет на свете. У каждого она своя, потому что каждый любит в первую очередь самого себя. И каждый будет всегда отстаивать свою правду. Только полюбив другого, как самого себя, можно взглянуть на мир другими глазами и увидеть настоящую правду; и тогда, в одну секунду, зло может превратиться в добро, а добро может обернуться злом. Зло и Добро слушали её и понимали, что суждено им всегда быть рядом. И люди всегда спорят, кто из них кто? И Правда мечется между ними, не зная, кого выбрать.

Висновок. Важливе значення передусім мають наміри людини, внутрішні бажання та їх спрямованість у реальному чи вигаданому світі. А результат і спосіб життя в цілому й буде визначати духовність (антидуховність) життєвих позицій людини. Саме ця складова дасть нам можливість усвідомити, що спрямованість вчинків на добро і зло людини залежить від рівня й усвідомлення наслідків як для себе, так і для оточуючих.

БЛОК 3

Колективна робота

1. Бесіда:

– Які твори світової та художньої літератури можуть чітко проілюструвати проблеми добра і зла? (Студенти наводять приклади).

– Наведіть 3-5 творів, назви яких би чітко ілюстрували контрастність цих антиподів.

– Укажіть хоча б 2 приклади творів, у яких персонаж діє за законами добра (зла).

(Студенти повинні обґрунтувати свій вибір, докладно аргументуючи причини та мотиви дій персонажів.)

2. Аналіз творів видатних художників

На мультимедійному проекторі студентам пропонуються слайди з картинами відомих художників: Миколи Періха «Скарби ангелів», Проект фрески 1905 р., «Архангел» 1907 р.; Мікеланджело Буанаротті «Гріхопадіння та вигнання з раю»; Сандро Ботічеллі «Сцени з життя Мойсея». Студенти звертають увагу на тематику полотен, історію написання та сюжетні лінії. Оскільки в змісті понять «добро» і «зло» втілюється уявлення суспільства про найбільш позитивне у сфері моралі, про те, що відповідає моральному ідеалу.

У процесі перегляду студенти повинні поміркувати над такими питаннями:

1. Яка тематика поєднує ці картини? 2. Які кольорові відтінки переважають? 3. За допомогою чого відображається контрастність? 4. Як запропоновані епізоди розкривають зміст базових понять? Чи вдалося авторам передати зміст біблійних сюжетів, вирішити дилему, відповідь на яку в різні часи шукало людство?

Висновок. Власного бачення результату навмисно чітко не подано людині, адже усвідомити цю велику істину щодо їхнього змісту

може тільки той, хто справді прагне свідомо осмислити основні складові цих понять: зміст, форму, ознаки й функції.

3. Робота в зошитах

Студенти працюють зі словниками й виписують визначення понять «добро» і «зло».

На основі набутих знань здійснюється узагальнення інформації шляхом роботи в парах «студент – студент»:

«Займи позицію»

Студенти повертаються до анкети (див. додаток), яка була запропонована їм на початку вивчення курсу, й на основі проаналізованого встановлюють рівень власних знань за темою заняття, класифікуючи інформацію такими позначками:

+ Ваша думка збігається.

– Ваша думка істотно відрізняється від поданої.

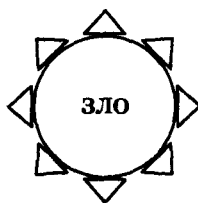
! Почуте та прочитане змушує змінити, переглянути свої попередні уявлення й переконання.

? Інформація вас бентежить і потребує роз'яснень.

БЛОК 4

На основі обговореного студентам пропонується укласти блок-схеми за запропонованою структурою:

Зразок.

Прованалізувавши отримані результати, студенти разом з викладачем будують таблиці, які визначають складові змісту, ознак, форм і функцій добра й зла. Наводимо вироблені схеми змісту, форм, ознак і функцій добра й зла, розроблені науково-дослідною лабораторією «Духовність літератури» при КДПУ (див. додаток).

ЗМІСТ**ДОБРО – ЦЕ ВСЕ ТЕ, ЩО СПРИЯЄ:**

	<i>Природне</i>	<i>Суспільне</i>
ЗАРОДЖЕННЮ ВИНИКНЕННЮ	Природному зародженню (виникненню), самовдосконаленню	Задумові, проєктові, ідеї (домислюванню), створенню (творець)
(САМО) РОЗВИТКУ	Саморозвитку, самовдосконаленню	(Несвідомому, штучному, свідомому) вдосконаленню: матеріальному та нематеріальному (ідейному) —
РОЗКВІТУ	Вершині досягнення створення, вершині розвитку	Вершині штучного розвитку, самовдосконаленню, еврика!
ЗАНЕПАДУ ПОСТУПОВОМУ, ВЧАСНОМУ	Початок у самовідмирання	Початковому спаду, розвитку, початковому самовідмиранню.
ВЧАСНОМУ ВІДМИРАННЮ (РЕЗУЛЬТАТ)	Результативному самовідмиранню	Вигаданому, реальному штучному занепаду (Г. Сковорода) і умиртвіння себе. Забуванню важкому чи (не)важкому. Замовчуванню (на всі покоління).

ФОРМИ вираження змісту ДОБРА:**БАЗОВІ:**

<i>Природна</i>	<i>i</i>	<i>Суспільна</i>
<i>Підсвідома</i>	<i>i</i>	<i>Свідома</i>
<i>Реальна</i>	<i>i</i>	<i>Вигадана</i>

ТВОРЧІ:

1. РЕЛІГІЯ
2. МИСТЕЦТВО
3. НАУКА
4. ПРАКТИКА

ОЗНАКИ ДОБРА***Добро виражається:***

Свідомо	Підсвідомо
(Спрямованість зародження)	
Завершений	Незавершений
(результат)	(процес)
(Наприклад: шлях до пекла вимошений благами намірами)	
Чітко	Нечітко
(опосередковано)	

ФУНКЦІЇ ДОБРА:

1. Олюднення представників тваринного світу
2. Олюднення (життя та суспільного буття).
3. Одухотворення природи і суспільного буття людей.
4. Регламентація духовного життя людей.

ЗМІСТ**ЗЛО – ВСЕ ТЕ, ЩО ЗАВАЖАЄ, ГАЛЬМУЄ, СУПЕРЕЧИТЬ:**

	Природне	Суспільне
ЗАРОДЖЕННЮ ВИНИКНЕННЮ	Природному зародженню (виникненню), самовдосконаленню	Задумові, проєктові, ідеї (домислюванню), створенню (творець)
(САМО) РОЗВИТКУ	Саморозвитку, самовдосконаленню	(Несвідомому, штучному, свідомому) вдосконаленню: матеріальному та нематеріальному (ідейному)
РОЗКВІТУ	Вершині досягнення створення, вершині розвитку	Вершині штучного розвитку, самовдосконаленню, еврика!
ЗАНЕПАДУ ПОСТУПОВОМУ, ВЧАСНОМУ	Початок у самовідмиранні	Початковому спаду розвитку, початковому самовідмиранню.
ВЧАСНОМУ ВІДМИРАННЮ (РЕЗУЛЬТАТ)	Результативному самовідмиранню	Вигаданому, реальному штучному занепаду (Г. Сковорода) і умертвіння себе. Забуванню важкому чи (не)важкому. Замовчуванню (на всі покоління).

ФОРМИ вираження змісту ЗЛА:

БАЗОВІ:	
<i>Природна</i>	<i>і</i>
<i>Підсвідома</i>	<i>і</i>
<i>Реальна</i>	<i>і</i>
	<i>Суспільна</i>
	<i>Свідома</i>
	<i>Вигадана</i>

- ТВОРЧІ:**
1. РЕЛІГІЯ
 2. МИСТЕЦТВО
 3. НАУКА
 4. ПРАКТИКА

ОЗНАКИ ЗЛА**ЗЛО виражається:**

Свідомо	Підсвідомо
(Спрямованість зародження)	
Завершений	Незавершений
(результат)	(процес)
(Наприклад: шлях до пекла вимощений благими намірами)	
Чітко	Нечітко
(опосередковано)	

ФУНКЦІЇ ЗЛА:

1. Антилюднення представників тваринного світу
2. Антилюднення (життя та суспільного буття).
3. Антидухотворення природи і суспільного буття людей.
4. Регламентация антидуховного життя людей.

IV. Узагальнення та систематизація вивченого матеріалу

1. Міні-дискусія

1. Чи актуальні в наш час порушені на занятті проблеми?
2. Чи можете Ви назвати ситуацію, у якій би проявили себе добротворцем (злотворцем)?
3. Чи змінилася Ваша позиція щодо змісту понять «добро» і «зло»?
4. Чи є запитання, котрі залишилися без відповіді?

Студенти висловлюють свою позицію щодо запропонованих питань. Обов'язково слід підвести підсумок заняття викладачеві, акцентуючи основну увагу на ролі цих понять у житті кожної людини. Пропонуємо один з можливих варіантів.

Підсумок заняття

Давньокитайський філософ Лаоцзи написав: *«Тим, хто вас ненавидить, відплатить добром»*. Це екстремальний шлях подолання ненависті й стримування зла. Треба знайти в собі сили не відповісти кривдою на кривду й тим самим перервати ланцюжок зла. Слід намагатися повсякчас бути доброзичливими, незважаючи на те, як ви до цього ставитеся. А коли використаєте цю пораду, проаналізуйте, які відчуття вас переповнюють, як ви себе почуваєте, і замисліться, чого вам вдалося уникнути.

V. Домашнє завдання

Написати твір-роздум на запропоновану тему (орієнтовна тематика: *«Творить добро для тих, хто поруч йде», «Немає вищої святині, ніж чисте сяйво доброти», «Мораль навчає не тому, як стати щасливим, а тому, як стати достойним щастя», «Добро – це вдача чи сенс життя?», «Мої етичні уподобання», «Чому зло панує у світі?», «Що треба зробити, щоб у світі стало більше добра»*).

Дискусія. Брехня — добро чи зло? **(за п'єсою В. Винниченка «Брехня»)**

Мета. Ознайомити студентів з драматургією В. Винниченка й етапами її творення; навчити визначати етико-духовні позиції дійових осіб, проводити паралелі з власним життям і сьогоденням. Розвивати вміння студентів задумуватися про вічні істини, про здатність людини протистояти насиллю над індивідуальністю, формувати власну позицію; аналізувати прочитане, визначати літературні засоби і прийоми. Виховувати повагу до людських почуттів і відповідальність за життя інших, загальнолюдські цінності.

Ключові поняття. Брехня, добро, зло, свідомість.

Випереджувальні завдання. 1. Опрацювати біографію В. Винниченка, його епістолярну спадщину. 2. Вивчити сценічну історію його творів. 3. Виписати тлумачення поняття «брехня» (за тлумачним словником і психологічною енциклопедією).

Література.

Основна:

1. Винниченко В. К. Вибрані п'єси / В. К. Винниченко [упоряд. М. Г. Жулинський, В. А. Бурбела; авт. вступ. ст. М. Г. Жулинський]. — К. : Мистецтво, 1991. — 605 с.
2. Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії : зб. статей / [гол. ред. Л. З. Онишкевич]. — Нью-Йорк. : Українська вільна академія наук. Комісія дослідження життя і творчості Володимира Винниченка, 2005. — 280 с.
3. Гуменюк В. І. Сила краси: Проблеми поетики драматургії Володимира Винниченка. Монографія / В. І. Гуменюк. — Сімферополь, 2001. — 340 с.
4. Криловець А. О. Українська література перших десятиріч ХХ століття: Філософські проблеми / А. О. Криловець. — Тернопіль : Навчальна книга. — Богдан, 2005. — 256 с.
5. Панченко В. Є. Володимир Винниченко: Парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок / В. Є. Панченко. — К. : Твім інтер, 2004. — 288 с.

Студентам пропонувалися такі орієнтовні теми доповідей: «Життєвий і творчий шлях Винниченка-драматурга», «Театр і В. Винниченко», «Епістолярна спадщина В. Винниченка».

Матеріали для викладача.

Українська драматургія кін. XIX – поч. XX ст. зазнавала принципових змін: закінчувалася діяльність класиків нової української літератури й зокрема корифеїв українського театру, розпочалися нові інтерпретації реальності, а головне – змінювалися критерії та цінності. У такій ситуації В. Винниченко намагався не тільки й не стільки осмислювати й оцінювати дійсність, але й прогнозувати хід її розвитку.

Драматургія В. Винниченка – явище дуже складне: з погляду на еволюцію політично-ідеологічних позицій цього автора і з точки зору часу й особливостей процесу її творення та особливо – з точки зору етичної зрілості драматурга. Складність і мінливість політичних та ідеологічних поглядів В. Винниченка все ще залишається притчею «во язицях».

М. Зеров, П. Христюк та В. Панченко поділяють усю творчість В. Винниченка загалом на три основні періоди: до першого періоду вони відносять твори 1902–1908 рр. («від його першого виступу до драм «Дизгармонія», «Шаблі життя», «Великий молох» тощо»); до другого – твори з 1908 по 1920 рр.; до третього – творчість 1920–1951 рр. І пояснюють дослідники такий поділ переважно «зміною методів письма». Окрім того, П. Христюк початок творчості В. Винниченка називає «юнацьким» (до революції 1905-го року й у роки революції), а наступний (1907–1910 рр.) – «домінантним», оскільки «Винниченко вже не задовольняється оповіданням і широко вживає драматичної форми», третій період творчості (1911–1912 рр.), на думку П. Христюка, присвячений письменником «романові».

Г. Костюк в основу періодизації творчої діяльності В. Винниченка кладе поступ і вершини майстерності митця (у тому числі як драматурга), а тому він виокремлює і «бурхливі політичні» роки, і «втрачені щодо літературної творчості» (1917–1920 рр.), і «пореволюційно-еміграційні» тощо.

О. Векуа та А. Матющенко визначають драми В. Винниченка 1906–1910 рр. за «відчутним впливом» філософії Ф. Ніцше. В. Хархун називає 1906–1916 рр. «періодом драми і соціально-психологічного роману». Є й інші висловлювання з даного питання, але час написання В. Винниченком драматургічних творів так і залишився остаточно не диференційованим. Спільним тут є лише те, що вже до початку

30-х років В. Винниченко помітив і образно втілював майже всі основні аспекти й фактори надскладної епохи особистісних, соціальних, суспільних і навіть світових катаклізмів першої третини ХХ століття.

Особливо цінним у даному випадку є спостереження В. Панченка, який помітив, що для В. Винниченка характерним було прагнення не стільки переоцінити існуючі цінності чи бажання протестувати проти старих суспільних умовностей, стільки щире прагнення виробити нову етику й мораль.

Г. Сиваченко підкреслює, що під впливом поширених у ті часи психоаналітичних теорій З. Фрейда та К. Юнга особливу увагу драматург приділяє спадковості, ролі інстинктів, свідомих і підсвідомих проявів психіки в поведінці й у способі життя дійових осіб. Усе це дійсно стало характерним для п'єс В. Винниченка першого періоду, а тому стан внутрішньої дисгармонії дійових осіб сповна відповідав указаним концепціям і теоріям. І Л. Мороз твердить, що *«головними й визначальними для письменника»* стали *«моральні проблеми, а основним драматургічним засобом – дискусії персонажів навколо різних моральних категорій та принципів»*.

У творах цього періоду (зазначають дослідники) спостерігається зв'язок драматургії В. Винниченка з європейськими й вітчизняними тенденціями в літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст., які на рівні проблематики й конфліктів перегукуються з творами Г. Ібсена, А. Стріндберга, Г. Гауптмана, Лесі Українки, Л. Яновської тощо.

Драматургія 1910–1913 рр. Володимира Винниченка охоплює широку сферу соціальних аспектів і проблем. Але визначальними факторами для виокремлення цього підперіоду діалогізованої творчості автора стали не тільки біографічні дані (це період другої еміграції; поява багатьох творів письменника в російських виданнях та ін.). За словами Г. Костюка, Винниченко в цей час завоював такої популярності *«письменника-емігранта»*, яка до 1913 року *«доходила зеніту»*. Саме тоді відбулося й перше, дуже успішне, сценічне випробування його драматургії, чітко визначилися проблематика та ідейна спрямованість більшості творів.

Високий рівень художності творів цього періоду В. Винниченка відзначили й дослідники Л. Мороз, В. Гуменюк, С. Хороб, С. Михида, В. Панченко та ін. На думку Alienus (П. Богацького), Л. Мороз, С. Михиди та ін., перша п'єса цього підперіоду *«Брехня»* (1910) дійс-

но засвідчила перехід автора на новий етап творчого мислення В. Винниченка – вперше головною дійовою особою твору керують бажання лише особистого й родинного щастя, і вперше воно оплачувалось такою дорогою ціною – довготривалим компромісом героїні зі своєю совістю.

2. Робота зі словником

Студенти виписують визначення терміну «брехня» за тлумачним словником та психологічною енциклопедією:

«брехня» – феномен спілкування, який полягає у навмисному викривленні дійсного стану речей або свідомому повідомленні неправдивої інформації» (Психологічна енциклопедія);

«брехня» – це те, що не відповідає правді; неправда; вигадки, плітки» (Великий тлумачний словник української мови).

V. Аналіз етико-духовних позицій дійових осіб

Методичні рекомендації:

Під час аналізу п'єси слід зосередити увагу на вирішенні складного питання: «Брехня – добро чи зло?» з точки зору морально-етичних позицій сьогодення. Спочатку варто визначити позиції тих, хто використовував брехню задля досягнення власних цілей.

Роботу слід поділити на два етапи:

1 етап: аналізується позиція Наталі Павлівни та розуміння нею сутності брехні за такими аспектами:

- брехня в родинних стосунках;
- вплив брехні на оточуючих;
- засоби, шляхи та можливості творення добра засобами «брехні».

Усвідомлення ж конкретних і остаточних наслідків прояву чи проявів досліджуваного може бути здійсненим лише на заключному етапі – лише тоді оцінка предмета вивчення може бути дійсно об'єктивною та істинною.

Матеріали для викладача.

Сама Наталя Павлівна пояснює витоки власної брехні декількома причинами. По-перше, це жалість до Андрія Карповича (її чоловіка), котрий «стоїть на порозі здійснення своєї довголітньої мрії», та до його батька (Карпа Федоровича), завдяки котрому жінка відчула, якою «може бути жалість»; по-друге, (і, мабуть, це найголовніше) першоджерелом прагнення до свідомого добротворення Наталі Павлівни з допомогою брехні стала «страшенна подібність» Карпа Федо-

ровича з її рідним батьком: *«От це, мабуть, більш усього»*, – підкреслює жінка в діалозі з Тосем; по-третє, появою можливості дати всій людськості «нові цінності» – тут Наталя Павлівна виправдовується, виходячи ні більш, ні менш як із загальнолюдських масштабів мислення: *«За Андрія я виходила, скажу правду, з гордості, з абстрактної любові до людськості <...> Я знала, що Андрій має великі математичні здібності, ну й хотіла через нього дати людськості «нові цінності». Ну, от як скажимо, революціонери ідуть на смерть, на жертви «за друзі своя». Я теж пішла на жертву»*.

Так особистісна теорія брехні пропонується всьому людству. Так звичайна жіноча передвесільна гра в закоханість возводиться в ранг високої альтруїстичної спрямованості на добротворення. І все це Наталя Павлівна не лише гранично чітко усвідомлює, а ще й бере на себе відповідальність за наслідки власних дій, чим прагне зарекомендувати себе високодуховною в очах найближчого оточення.

Запропоновані драматургом шляхи й можливості творення засобами «брехні» добра, як і самі задуми, різні.

Так, Наталя Павлівна прекрасно розуміє: для того, щоб давати іншим щастя, вона сама повинна бути ним пронизана. Можливо, тому ця жінка заводить собі коханця (студента Тосю), котрий на деякий час і справді стає для неї своєрідним енергетичним донором: *«Треба десь брать, щоб давать. От я у тебе беру і даю другим. Знаєш, як рослина бере у сонця і дає бідній замореній скотинці»*, – відверто заявляє йому Наталя Павлівна.

Досягненню позитивного результату на перших порах брехливої діяльності Наталі Павлівни сприяє і її вміння визначати стратегічні підходи до різних «психологічних типів» людей. Так, знаючи, що Тосю *«жалість принизить»*, а Андрія *«підійме»*, Наталя Павлівна успішно використовує ці риси чоловіків задля утримання ситуації під контролем.

Ефективним засобом реалізації власної «теорії» виступає й майстерне володіння жінки мистецтвом слова: *«О, ти завжди знайдеш слова. І такі слова, що приємні, що ласкають»*, – підкреслює Тось.

Та коли ситуація виходить з-під контролю, жінка змушена вдаватися й до значно глибшого аналізу: *«Розумом я й сама розумію, що це дурниця, що я маю цілковите право покинути їх і йти з тим, кого люблю. Вини не буде ніякої. Але... Не можу...»*.

Складність психічного стану Наталі Павлівни підкреслюється драматургом у діалогах, авторських ремарках і різними синтаксичними засобами, особливостями процесу її мовлення (незавершеністю речень, риторичними запитаннями, окличними реченнями) та ін.

Урешті-решт жінка відверто егоїстично маніпулює почуттями Івана Стратоновича – Наталя Павлівна грайливо оспівдується йому в коханні, уникає правдивих відповідей на його питання, а потім і сама оцінює свою поведінку: *«те, що я вам сказала, це був «трюк», «фокус», як ви говорите, я це придумала для того, щоб вас обдурить, виманить у вас листи і зберегти свій автомобіль і килими»*. Так відверто розкриває Наталя Павлівна її страшну злу гру на почуттях Івана Стратоновича, котрий недавно втратив наречену й ще не оговтався від *«самотності»* й *«остервенілості проти людей»*.

Зуміла Наталя Павлівна переконати й сестер Андрія Карповича у своїй удаваній щирості почуттів до чоловіка. І тому Соня так констатує зміни власних позицій: від цілковитої недовіри цій жінці (*«Я не вірила, що вона любить тебе і... нас»*) до поваги й любові (*«О, я вас так люблю!... Ви такі... такі добрі... такі... Я не вмію цього сказати, але я вас так люблю, що аж плачу... <...> Ви... як матір божя!»*).

«Як богіві» вірить дружині Андрій Карпович, бо саме завдяки її підтримці чоловікові вдається не тільки завершити роботу над мотором, а й оформити договір купівлі-продажу.

Так, з одного боку, установки Наталі Павлівни на добротворення та ще й відповідно до правила (якщо *«людина хоче, то може все зробити»*) *«результативно»* й досить *«дієво»* реалізуються, а, з іншого, – її брехня, будучи єдиним способом самозбереження (*«Вибрешись. Я ж вмію брехати»*), постійно породжує й страшні наслідки.

Тож, усвідомивши врешті-решт власну приреченість, ця жінка приходить до висновку: пропозиція Івана Стратоновича смертю довести правдивість її почуттів стає єдиним виходом і шансом залишитися доброю в пам'яті людей: *«Уми я – це для них в тисячу раз легше, ніж зрада. В тисячу раз! Це буде просто нещастя, але віра в щастя, в людину не розіб'ється»*. Та й на цей раз Наталя Павлівна діє перш за все егодуховно, оскільки спочатку думає про себе й заручається підтримкою чоловіків (Тося та Івана Стратоновича), які не видадуть її. Більше того, влаштовуючи бенкет, *«брехуха»* остаточно прагне зарекомендувати турботливою й добродійною передовсім саму себе. До того

ж усією власною поведінкою Наталя Павлівна доводить, що тільки брехнею і навіть смертю в ім'я збереження таємниці про брехню можна утримати віру людей у себе: *«Істина є постаріла брехня. Всяка брехня буває істина... Філософія, правда <...> Вона мутить розум».*

Отже, механізм системного брехання для самої Наталі Павлівни (яким би не продуманим і якими б рожевими барвами він не малювався) на всіх етапах його реалізації видавався і сумнівним, і відверто негативним, оскільки утверджував лише віру рідних і близьких людей у неї, позаяк він був повністю спрямованим на паразитичне використання оточення.

II етап: оцінка механізму брехні тими дійовими особам, на яких вона була спрямована Наталею Павлівною. Слід проаналізувати такі групи дійових осіб:

- Андрій Карпович – Наталя Павлівна;
- Тось – Наталя Павлівна;
- Іван Стратонович – Наталя Павлівна.

Бесіда за запитаннями:

1) Які результати брехливості для кожної з дійових осіб (вказати позитивні й негативні наслідки такого способу маніпулювання людьми)?

2) У чому відмінність сприйняття брехні в позиціях Наталі Павлівни та її коханців?

3) Чим суттєво відрізняються позиції Тося та Івана Стратоновича? Хто з них намагався спрямувати діяльність жінки на добро, а хто – на зло?

4) Чого більше – доброго чи злого вдалося досягти їм при спілкуванні з Наталею Павлівною?

Матеріали для викладача:

Ще більш чіткими виявилися й оцінки всіх основних брехливих вчинків Наталі Павлівни іншими дійовими особами. Так, один із завершальних діалогів Наталі Павлівни з Андрієм Карповичем присвячується категоричному запереченню її суцільної брехні в родинних стосунках: *«Та якби це трапилось, що ти... що ти обманювала, знаєш, це був би якийсь один жах. Це був би кінець!... Це було б гірше смерті!»*. Моральна стійкість і виваженість позицій чоловіка остаточно визначають домінування реального егоїстично-паразитичного злоторення дружини над духовним альтруїзмом її первісних задумів.

Заперечує можливість побудови щасливих стосунків на брехні й коханець Наталі Павлівни – Тось: *«Вічна брехня, вічна крадіж хвилинок. Пошло, гидко! Я Андрія поважаю, але я його ненавиджу за те, що брешу йому. І це ідіотське становище кузена!»*.

Складність психічного стану й невизначеність щодо прийняття остаточного рішення цією дійовою особою (*«Хіба я в цій брехні можу розібратись»*) зумовлена ще й такими двома факторами: по-перше, постійним і гранично продуманим маніпулюванням коханки його почуттями (*«А я знаю, чому мені не вірить?! Я знаю, де кінчається брехня, а де правда? Хіба я можу знати? Коли в тебе в принципі брехня, то звідки я знаю, що ти мені не брешеш?»*), а, по-друге, втратою чітких критеріїв та орієнтирів, котрі б дозволяли колись йому встановлювати межі між добром і злом, здобутим правдою та брехнею.

Усе це разом і призводить дійових осіб (а, отже, й читача) до суперечливості думок: *«ця страшенна щирість брехні»*; *«<...> скажи ти мені повзти за тобою й дивитись, як ти будеш цілувати другого, і я поповзу... А може, тут же вбив би і тебе, і того, і себе... Не знаю...»*. Хлопець урешті-решт усвідомив: піддавшись спокусі ймовірного щастя, він став не тільки причиною лиха в родині Андрія Карповича та Наталі Павлівни, а й носієм самого «вірусу» брехні: *«Я не хочу ніякої брехні»*. Більше того, Тось, так і не змігши свідомо протистояти відвертій егоїстично-злотворчій силі брехні, прирікає себе на страшну духовну самотність. Як зло сприймає брехню Наталі Павлівни й компаньйон її чоловіка – Іван Стратонович, почуття якого до Наталі не просто набувають урешті-решт негативних наслідків (*«Ненавиджу за те, що ви обманули мене. <...> Ненавиджу за те, що люблю вас»*), а й породжують у ньому бажання (майже потребу) помститися цій жінці за брехню, як за зраду, і, логічно, злий намір і сильне бажання страшною помстою встановити справедливість: *«Хай гине все! Все зруйную: себе, їх, але й ти підеш з нами! Чуєш?! Хай гине моя робота, надії, все, ну зате... мат!»*; *«Ви мене рік мучили! Дайте ж і мені помучить. О, проклята!...»*. Цей чоловік настільки зневірився в словах бажаної жінки про кохання до нього (*«Знаю, що ти отруїла мене своїми словами. Я не знаю, чому вірить. Убий мене, тільки правду дай!»*), що вимагає смертю довести їхню правдивість: *«Можна витити калій замість, скажемо, лавро-вишневих капель»*. Але й у цій ситуації Наталя відмовилась розказати правду Андрієві (*«<...>, ти хочеш, щоб я на порозі мрії чотирьох*

людей взяла і брякнула їх об землю, в болото»), оскільки тим самим боялася зруйнувати здобутий нею авторитет у родині.

Отже, брехлива егодуховність і брехня з метою тривіального паразитизму виявляються врешті-решт не лише принципами, а й кінцевою метою «діяльності» Наталі Павлівни, шляхом її самоутвердження: *«Все, одно. О, людям, котику, зовсім не треба правди чи брехні, їм треба щастя, розумієш, щастя, спокою. Коли брехня може це дати – слава брехні! Слава!»*. І Наталі Павлівні, за словами Андрія Карповича, це вдається: *«<...> я хочу тільки сказати, що за всю ту радість, яку має наша сім'я зараз, треба дякувати ось кому (Показує на Наталю Павлівну) <...> Якби, тату, не оце сонце наше, нам би...»*. Так, у діалозі з Тосем Наталя Павлівна підкреслює, що брехня й таємничість їхніх стосунків принесли позитивний результат, адже студент за цей час написав ряд таких робіт, котрих *«може, ніколи не напишеш більше? Це не дія, це слова?»*.

III етап: Самооцінка діяльності Наталі Павлівни.

Бесіда за запитаннями:

- До яких висновків приходять центральна дійова особа?
- Чому саме такий спосіб життя обрала жінка?
- Чи правильний вибір вона зробила у фіналі п'єси?
- Чи вдалося Наталі Павлівни досягти поставленої мети?
- Чи змінилась позиція Наталі Павлівни щодо своєї беззаперечної зброї?

Матеріали для викладача.

І як би та чим би не виправдовувалась Наталя Павлівна, вона приходять до кількох дуже серйозних висновків: по-перше, вигодовані й вирощені на брехні родичі не будуть справжніми людьми (*«Андрій стане ідіотом. Це йому завжди загрожує. Ця сестра зробиться зовсім ганчіркою в руках людей. Та, що приїде, стане хмурым ненависником людей. А батько...»*), а, по-друге, використана паразитами брехня ніколи не зможе стати засобом добротворення. І хоча Наталя звертається в останню мить до Івана Стратоновича з турботливим проханням за рідних (*«Бережи їх!»*), це вже не очищає її від бруду попередніх дій, адже саме вона зробила своєю брехнею і ближніх, і себе саму людьми безсилими й самотніми, і не зовсім жалкує про те – верх бере егоїзм: *«Ну, да, я погана, гидка, я це знаю, я, дійсно, хочу жити, хочу мати розкіш життя, хочу багатства, я обманюю Андрія й маю любовника. Але, Іване,*

мені цього мало. Я хочу любити. Любить душу, любить...». Лише смерть дещо «висвітлила» образ Наталі Павлівні – дійсно дала можливість і зберегти «світлу пам'ять» про неї, і хоча б трохи приглушити відверту паразитично-злотворчу сутність брехні й життя в цілому.

VI. Узагальнення та систематизація вивченого матеріалу

1. Проблемні запитання:

✓ Брехня – це добро чи зло? (відповідь на це запитання студенти повинні осмислити як у контексті п'єси, так і з точки зору загальнолюдських позицій).

✓ У чому суттєва відмінність змісту терміну «брехня», поданого В. Винниченком, і тими, що виписані зі словників?

✓ Чи можливо було б досягти високої духовної позиції у подальшому житті?

✓ Чи можлива брехня в людських стосунках? За яких умов?

✓ Чи вдається Ви до таких засобів у житті?

✓ Чи варто засуджувати людину за брехню?

✓ Чи погоджуєтесь Ви з оцінками дослідників драми?

Висновок викладача:

Отже, драматург показав, що брехня, надто помітно забарвлена егоїстично-паразитичними наслідками, ніколи не зможе стати надійним засобом добротворення, якими б задумами вона не прикривалася – головна дійова особа не тільки зруйнувала власне життя, але й понівечила його всій родині. Навіть борці за справедливість (Тось та Іван Стратонович) переконались у тому, що підступністю й шантажем не можна створити не те що щастя, а й примітивного достатку, людину не можна примусити брехнею любити чи хоча б поважати – зло врешті-решт з'ясується, а щастя, побудоване на брехні, дійсно недовговічне й дуже «дороге».

VII. Домашнє завдання:

Поміркуйте над питаннями:

– Якби Ви опинилися в такій ситуації, який би шлях обрали? Чому?

– Чому люди відчують полегшення від брехні? Які результати вони сподіваються отримати?

Проблемний семінар. Заручники мистецтва (за п'єсами «Оргія» Лесі Українки та «Memento» В. Винниченка)

Мета. Ознайомити студентів з п'єсами Лесі Українки «Оргія» та В. Винниченка «Memento» й визначити етико-духовні функції мистецтва та їх роль у житті людини й суспільства. Проаналізувати авторську позицію та співставити її з духовними позиціями дійових осіб; формувати вміння точно, логічно й переконливо висловлювати свої думки, спростовувати помилкові твердження. На прикладі життєвих позицій дійових осіб виховувати доброту, почуття справедливості, порядності, бажання боротися зі злом, самовдосконалюватися й підпорядковувати власне життя найвищим загальнолюдським цінностям.

Ключові слова. Митець, мистецтво, оргія, memento.

Обладнання. В. Винниченко Вибрані п'єси / В. Винниченко. – К. : Мистецтво, 1991. – 605 с. ; Українка Леся Зібрання творів: У 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 6: Драматичні твори (1912–1913). Переклади драматичних творів. – 412 с.

Література.

Основна:

1. Винниченко В. К. Вибрані п'єси / В. К. Винниченко [упоряд. М. Г. Жулинський, В. А. Бурбела; авт. вступ. ст. М. Г. Жулинський]. – К. : Мистецтво, 1991. – 605 с.
2. Вірченко Т. І. Морально-етичні основи характеротворення у драматургії Лесі Українки : Монографія / Т. І. Вірченко. – К. : Акцент, 2007. – 164 с.
3. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 6: Драматичні твори (1912–1913). Переклади драматичних творів. – 412 с.
4. Мороз Л. Соціальне? Національне? Моральне? (Ще до питання про ідейні пріоритети В. Винниченка) / Л. Мороз // Винниченкознавчі студії. – Вип. 1. – Ніжин : НДПУ ім. Гоголя, 2003. – С. 34–40.
5. Михида С. Слідами його експериментів: Змістові домінанти та поетика конфлікту в драматургії В. Винниченка / С. Михида. – Кіровоград : Центральньо-Українське вид-во, 2002. – 192 с.
6. Гуменюк В. Сила краси: Проблема поетики драматургії Володимира Винниченка. Монографія / В. Гуменюк. – Сімферополь, 2001. – 340 с.

7. Свєрбілова Т. Персонажі Винниченкових п'єс – кати чи жертви? / Т. Свєрбілова // Слово і час. – 1993. – № 5. – С. 32–39.
8. Семененко Л. Типологія характерів у драматургії Лесі Українки : дис. канд. філол. наук: 10.01.01 / Семененко Любов Миколаївна. – Кіровоградський державний педагогічний університет, 2001. – 446 с.
9. Костюк Г. Світ Винниченкових образів та ідей / Г. Костюк // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття : У 3 кн. – К. : Рось, 1994. – Кн. 1. – С. 384–401.
10. Лохіна Є. Пошуки морального абсолюту (ранні драми В. Винниченка) / Є. Лохіна // Слово і час. – 2001. – № 10. – С. 43–50.

Додаткова:

1. Жулинський М. Усі сорок років творчого життя: «Щоденник» В. Винниченка / М. Жулинський // Київ. – 1990. – № 9. – С. 88–123.
2. Миронець Н. Таємниці кохання Володимира Винниченка / Н. Миронець // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 138. – С. 92–131.
3. Миронець Н. Таємниці кохання Володимира Винниченка / Н. Миронець // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 139. – С. 96–138.
4. Миронець Н. Таємниці кохання Володимира Винниченка / Н. Миронець // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 140. – С. 54–94.
5. Винниченко В. Про мораль пануючих і мораль пригноблених (Одвертий лист до моїх читачів і критиків) / В. Винниченко // Наш голос. – 1911. – Ч. 9/10. – С. 451–564.

Хід заняття

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності. Повідомлення теми та мети заняття

Вступне слово

Тема мистецтва зрозуміла кожній людині, оскільки всі ми в цьому житті творці. Однак ми майже ніколи не усвідомлюємо всієї відповідальності за результати наших творінь. Адже кожне з них (слово, пісня, картина, танець тощо) має свою духовну насиченість, силу та здатне передати внутрішню енергетику, спрямованість намірів. Та, на жаль, відчувати результат і оцінити власні прагнення не завжди вдається. Ще одним важливим фактором ризику сприйняття служить різноманітність позицій людей і їхніх духовних можливостей. Така неоднозначність присутня й у творах, запропонованих Вам. Їх поєднує тема митців і мистецтва. Тож пропоную окреслити проблему ролі митця і мистецтва та визначити їх етико-духовні можливості.

1. Сприйняття навчального матеріалу

1. Робота з текстом п'єси Лесі Українки «Орґія»

Розглянемо такі проблемні групи:

- мистецтво як наука;
- митець і мистецтво;
- митець і суспільство.

Для того, щоб глибше розкрити окреслену проблему, варто спершу визначити зміст понять «митець», «мистецтво», «орґія», «мемен-то»; студенти подають власне розуміння цих понять і наприкінці заняття співставляють його з академічним тлумаченням та авторським.

2. Бесіда зі студентами за проблемними групами:

Мистецтво як наука

- Хто з дійових осіб представляє першу групу? (Антей – Хілон).
- Як пояснює власне призначення Антей? Його позиція спрямована на добро чи злоторення?
- Які цінності прагне виховувати він у своїх учнів: матеріальні чи духовні? І наскільки це йому вдається? (Навести приклади).
- У чому полягає сутність науки для Антея?
- Чи можна вважати вчинок Хілона егодуховним? Чому?
- За яких би умов учитель міг пробачити учневі?
- Чому високодуховне мистецтво породило в учневі Антея матеріальну оцінку мистецтва?

Митець і мистецтво

- У чому подібність і відмінність поглядів митців (Федона й Антея)?
- Яким ідеалам і цінностям підпорядковане їхнє мистецтво?
- Чи здатні їхні творіння одухотворити навколишніх?
- Заради чого Антей здатен принести в жертву свій талант?
- Чи можна розцінювати вчинок Федона як егодуховний?
- Чи можна зрадити власному таланту? Заради чого?
- Який зміст у розумінні поняття «добра» вкладає Федон?
- Мистецтво – предмет досягнення власного задоволення чи підпорядкованість себе суспільству?
- Яка духовна спрямованість орґії?
- У чому подібність (відмінність) сприйняття мистецтва митцями?

Митець і суспільство

- Яка роль родини у формуванні духовних позицій людини (Антей – Герміона; Антей – Ефрозіна; Антей – Неріса)?

- Вказати мотиви відмови від участі в оргії. Чи схвалюєте Ви позицію Антея?
- Як Федон, Хілон і Неріса оцінили прагнення Антея?
- Хто одухотворявав митця? Які вчинки Антея свідчать про доброчини злоторення?
- Чи можна назвати фінальний вчинок співця актом альтруїзму?
- Чи правильно було б назвати позицію Мецената егодуховною?

3. Проблемні запитання:

- За яких умов мистецтво може стати причиною ненависті, зради та злоторення?
- Чому повинне служити мистецтво, а що породжувати?
- Чи варте мистецтво людських жертв?
- Чи може мистецтво бути антидуховним?
- Яка роль слави для митців?
- Чи смерть Антея змінила суспільне ставлення до грецької культури?

4. Робота з картками:

Картка 1

Запитання:	Відповідь:
Чи можна погодитися із запропонованою позицією: <i>«Твір хисту на всякім місці твором буде»</i> ? Вказати її автора.	

Картка 2

Запитання:	Відповідь:
Що повинно спонукати людину до удосконалення? <i>«Знаходь собі науку в книжках, і в людях, і по цілїм світі, але ніколи не кажи до себе «Я вже скінчив науку».</i> Кому належить дане твердження?	

Картка 3

Запитання:	Відповідь:
Що краще – мовчати чи діяти? <i>«Хоч би і не собі, ніж просто бути, мов земля придорожня, під ногами у того переможця».</i> Чи погоджуєтесь Ви з такою думкою?	

Після детального вивчення позицій Антея, студентам можна запропонувати заповнити таблицю, оцінивши особистісні та духовні якості (позиції) митця за такими соціальними функціями:

АНТЕЙ

Учитель	Митець	Чоловік	Син	Брат
1.	1.	1.	1.	1.
2.	2.	2.	2.	2.
3.	3.	3.	3.	3.

5. Робота з п'єсою В. Винниченка «Memento»:

1) Бесіда за запитаннями проблемних груп:

Митець і мистецтво

- Заради чого жертвує Кривенко?
- Як митець визначає функцію власного твору та його змістову наповненість?
- Який духовний зміст назви картини?
- Яка суспільна оцінка картини?
- У чому полягає причина внутрішніх протиріч митця?
- Чи можна назвати людину духовно бідною, якщо вона залежить від високих духовних цінностей?
- За яких умов у Кривенка відбулися зміна життєвих пріоритетів і втрата віри?
- Чому митець знищує власне творіння? Яким бачить власне майбутнє ця дійова особа?

Митець і родина

- Як Ви розцінюєте принцип «чесності з собою» Кривенка?
- Як митець аргументує власний протест щодо народження майбутньої дитини?
- Чи усвідомлює Кривенко свою помилку? Чи це підсилює його відповідальність за життя майбутньої дитини?
- Чому батько наважився на вбивство?
- Чи варто було Кривенку змінювати власний світогляд? Чи це б змінило ситуацію?

2) Розставити запропоновані поняття за ступенем залежності одного від іншого:

1. Кривенко;
2. Мистецтво;

3. Батьківство.

3) Робота з текстом п'єси:

Студентам пропонується виписати авторські пояснення, котрі б коментували стан митця.

IV. Узагальнення і систематизація набутих знань

1. Експертна оцінка

Після опрацювання п'єс надається слово експертам, які визначають етико-духовні можливості поставленої проблеми за такими запитаннями:

- Як оцінити фінальні вчинки митців?
- Хто з них високодуховний, а хто антидуховний? Обґрунтувати вибір позиції цитатами з тексту.
- Чи вдалося митцям довести високу духовну функцію їхнього таланту для життя суспільства?

- Чи можна одного з них визначити як заручника мистецтва?
 - Чи варто залишатися вірним егоїстичним принципам життя?
2. Опрацювавши п'єси В. Винниченка і Лесі Українки, слід повернутись до первинної установки й визначити етико-духовну функцію ключових слів, співставивши їх зміст із авторським тлумаченням.

3. Етико-духовні можливості мистецтва

Студентам пропонується висловити своє ставлення щодо таких запитань:

- Що спільного, а що відмінного в позиціях Кривенка й Антея?
- Які причини їхнього зламу?
- Чи можна погодитися з тим, що зі зміною пріоритетів людства митець змушений відстоювати власні духовні цінності?
- Чи можна назвати фінальні вчинки митців помилковими? Запропонуйте власний варіант розв'язки.

V. Підсумок заняття

Міні-дискусія

- Чи актуальною є порушена проблема сьогодні?
- Яке призначення митця в суспільстві?
- Чому митцям завжди доводиться вибирати?
- Чому повинно служити мистецтво? Які його функції в житті?
- Які причини знецінення мистецтва?
- Чи вдалося нам розв'язати поставлену проблему? До якого висновку Ви прийшли?

• У якому з творів найчіткіше представлено етико-духовні позиції дійових осіб?

VI. Домашнє завдання

1. Опрацювати статтю В. Винниченка «Про мораль пригноблених та мораль пануючих» і листи до Люсі Гольдмерштейн.
2. Проаналізувати щоденники Лесі Українки.
3. Визначити автобіографічні риси та співставити позиції авторів п'єс і їх центральних дійових осіб.

Диспут. Чи завжди самопожертва є ознакою духовності людини? (на основі п'єс В. Винниченка «Дизгармонія», «Брехня», «Базар»)

Мета. Ознайомити студентів з п'єсами В. Винниченка «Брехня», «Дизгармонія», «Базар» і навчити аналізувати вчинки людей, визначати їх мотиви й давати правильну оцінку. Розвивати в студентів навички літературознавчого аналізу, формувати логічне мислення та стійку особистісну етико-духовну позицію; поглиблювати знання з теорії літератури. Виховувати духовність студентів, правильне ставлення до самопожертви.

Ключові поняття. Самопожертва, духовність, дизгармонія, гармонія.

Література.

Основна:

1. Alienus. Нова драма: З приводу постановки «Брехні», драми В. Винниченка трупю М. К. Садовського / Alienus // Українська хата. – 1911. – № 1. – С. 187–193.
2. Барабаш С. Гуманістична основа художнього мислення Володимира Винниченка-драматурга / С. Барабаш // Наукові записки. – Випуск 27. – Серія: Філологічні науки (українське літературознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – С. 68–78.
3. Винниченко В. Твори / В. Винниченко. – Х.; К. : Рух, 1926. – Т. IX: Драматичні твори. – 194 с.

Додаткова:

1. Гусак Н. І. Проблема морального вибору у світоглядній орієнтації В. Винниченка / Н. І. Гусак. – К. : Знання, 1998. – 22 с.
2. Гусар-Струк Д. Винниченкова моральна лабораторія / Д. Гусар-

- Струк // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – К. : Рось, 1994. – С. 374–384.
3. Драган О. «Чесність з собою» – етико-психологічна концепція Володимира Винниченка / О. Драган // Українське літературознавство: міжвід. наук. зб. – Львів, 1996. – Вип. 63. – С. 49–60.
 4. Зубрицька М. Етичний парадокс дискурсу любові у драматичних творах Володимира Винниченка / М. Зубрицька // Наукові записки. Філологія. – К. : Видавн. дім «KM Academia», 1998. – Т. 4. – С. 69–74.
 5. Панченко В. Будинок з химерами. Творчість Володимира Винниченка 1900–1920 рр. у європейському літературному контексті / В. Панченко. – Кіровоград, 1998. – 272 с.

Хід диспуту

1. Організація навчальної діяльності

2. Повідомлення теми та мети диспуту

Ситуації для роздуму

Ситуація 1.

З дитячих років, читаючи оповідання, романи про героїчні вчинки людей, ми не раз захоплювалися їхнім героїзмом, мужністю, хоробрістю. Але чи завжди ми замислювалися, яка мета цих вчинків, чим вони зумовлені? Чому, наприклад, славнозвісний математик Еваріст Галуа в ніч перед дуеллю сідає за папери й швидко заповнює їх алгебраїчними знаками – формулює теорію, яка тепер так і зветься «Теорія Галуа», поспішає, дивлячись на годинник, і записує на полях: «Доведення потребує доповнення», і поряд вибачається: «У мене немає часу»?.

Ситуація 2.

Чому конструктор М. Кібальчич, сидячи в камері-одиноці, напередодні страти накреслив камінцем на пощербленій стіні схему літального апарату, який він винайшов, і замість прохання про помилування пише: «Якщо мою ідею буде визнано вірною, то я спокійно тоді зустріну смерть, знаючи, що моя ідея буде існувати заради людства для якого я готовий принести в жертву власне життя»?

У світі існують безліч подібних прикладів таких вчинків.

Поміркуйте:

1. Чому ці люди чинили саме так?
2. Що Ви взагалі знаєте про такі поняття, як «духовність», «мопожертва»? Чи існує між ними якийсь зв'язок?

Підсумок викладача:

Дійсно, безліч людей у різні часи жертвували своїми інтересами, життям заради інших людей. В. Винниченко в п'єсах «Базар», «Брехня», «Дизгармонія» також порушив тему самопожертви.

Тож давайте безпосередньо розглянемо ці твори.

Питання для обговорення:

1. Чи наявний факт самопожертви в усіх цих п'єсах?
2. Чи є якісь відмінності у формі вияву самопожертви (за шкалою «фізична – духовна; і фізична, і духовна»)?
3. Чи принесли ці самопожертви користь оточенню?

Проміжний висновок

Отже, ми бачимо, що факт самопожертви наявний у всіх цих п'єсах і, незважаючи на різні форми виявлення самопожертви, будь-яка з них несла користь оточуючим.

Чи свідчить це про те, що в усіх трьох випадках ми стикаємося з проявами високої духовності персонажів?

(Якщо студенти дають відповідь «Ні», то звертаємося до мотивів самопожертви. Якщо учні дають відповідь «Так», тоді треба підштовхнути їх до з'ясування причин тієї чи іншої самопожертви.)

З'ясування мотивів самопожертв:

П'єса «Базар»

- Чому Маруся пішла на самопожертву?
- Якою була основна ціль самопожертви Марусі?
- Як до Марусі ставилися товариші?
- Чого вимагала дівчина в ставленні до себе?

П'єса «Брехня»

- Чому Наталя Павлівна пішла на самопожертву?
- Якою була основна мета самопожертви Наталі Павлівни?
- Чи кохала Наталя Павлівна свого чоловіка? Думки підтвер-

дити цитатами.

П'єса «Дизгармонія»

- Чому Грицько йде на самопожертву?
- Яка основна мета обраного Грицьком шляху?
- Яке ставлення товаришів до Грицька?
- Що вимагав Грицько від своїх товаришів?
- Чи всі вони є ознаками високої духовності й людяності пер-

сонажів?

Методичні рекомендації

У ході диспуту, після відповідей на питання, студенти мають дійти висновку, що справжня самопожертва змальована лише в п'єсі «Базар». Слід підвести студентів до розуміння несправжності самопожертв інших, а також до загального висновку про дійсні ознаки духовності.

Підсумок диспуту

Отже, ви самі дійшли висновку про те, що не кожен випадок самопожертви є ознакою духовності людини. Дійсно, про високий дух і людяність можна говорити лише тоді, коли самопожертва керована бажанням допомогти людям, зробити їм добро, не вимагаючи нічого натомість.

Круглий стіл. Духовні виміри життя (за п'єсою О. Олесь «Танець життя»)

Мета. Ознайомити студентів з п'єсою О. Олесь «Танець життя» й визначити духовні виміри життя представників старшого та молодшого поколінь. Формувати чіткі етико-духовні позиції життя та здатність усвідомлювати відповідальність за своє призначення на землі. Виховувати повагу до позицій батьків і прагнення підпорядковувати власне життя найвищим принципам духовності.

Ключові поняття. Духовність, егоїзм, егоцентризм, альтруїзм.

Обладнання. Олександр Олесь. Твори: В 2 т. / [Упоряд., авт. приміт. Р. П. Радишевський]. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2: Драматичні твори. Проза. Переклади. – 683 с.

Хід заняття

1. Вступне слово викладача.

2. Питання для обговорення.

- 1) «Страждання – се стежка, яка веде на високі гори раювання».
- 2) «Тільки той, хто страждав, пізнав світ і поділив тугу його Творця».
- 3) «Тільки той був щасливий, чиє щастя згоріло в стражданні».
- 4) У чому полягає духовний вимір життя? Яка роль людини в ньому?

3. Коментар викладача.

Кожна людина – творець власного життя. Ми ставимо собі мету й прагнемо її досягти. Та не завжди отримуємо бажаний результат, адже обрані нами шляхи іноді досить суперечливі. Не прагнемо ми й замислюватись над духовним змістом нашого життя, адже сучасний його темп, постійні зміни, варіативність і швидкоплинність примушують нас діяти швидко й досить часто необдуманно. А щодо наміру вкладати у зміст власних вчинків високі духовні цінності й підпорядковувати свої інтереси загальнолюдським цілям, добротворенню, то на це завжди не вистачає ні часу, ні бажання. Саме тому нам легко говорити про альтруїзм, самовідданість, здатність до співчуття та розуміння і досить важко здійснити це.

Отже, наступним етапом нашої роботи є спроба розібратися в духовних вимірах життєвих позицій дійових осіб п'єси О. Олеся «Танець життя» й визначити їх ціннісні орієнтири. Роботу варто побудувати шляхом співставлення позицій представників різних поколінь (батьків і дітей): 1) визначення ціннісних вимірів представників старшого покоління; 2) духовні позиції життя молодшого покоління.

4. Питання для обговорення:

Ціннісні виміри життя батьків:

- ✓ Чому для батька такою важливою є ніч перед народженням дитини?
- ✓ За допомогою яких засобів автор передає стан дійової особи?
- ✓ Чи правильну позицію зайняв батько?
- ✓ Чим зумовлене хвилювання батька? Вказати причини його «божевілля».
- ✓ Яка роль антитези в описі внутрішнього стану дійової особи?
- ✓ У чому полягає філософія життя батька?
- ✓ Прокоментуйте життєву позицію матері «в її небесних очах стільки розуму, смутку і глибокої, непереможної віри в життя» та визначте її духовну зміст?

Духовні позиції життя молодшого покоління:

- ✓ Як оцінити позицію другого брата «і мені так стало обох їх шкода, що хотілось одним рухом убити їх і заспокоїти навіки»? Визначте її спрямованість.
- ✓ Як коментують «велику таємницю життя» брати?
- ✓ Чому брати бояться народження здорової дитини?
- ✓ Чого прагне від життя кожен з братів?

- ✓ У чому полягає духовний зміст «філософії життя» кожного з братів? Які ціннісні орієнтири вдалося виховати в них батькам? Спільне та відмінне.
- ✓ Яка з життєвих позицій є найбільш одухотвореною, а яка антидуховною?
- ✓ Краса і потворність. Як поєднуються ці риси в житті людини? Від чого залежить різниця позицій людини у ставленні до цих понять?
- ✓ Який зміст філософії життя сестри? Відмінність і подібність з братівськими принципами життя?
- ✓ Чи справедливим є коментар брата: «в ній наче втілилось само життя, прекрасне і гидке, ніжне, як колискова пісня матері, страшне як злочинство, огидливе, як страховище»?
- ✓ Чи можна погодитися з позицією другого брата: «життя – трагедія»? Якби Вам запропонували охарактеризувати власне життя такими поняття: «драма», «трагедія» чи «комедія», який би з варіантів Ви обрали?
- ✓ Чому в серцях братів «туги ціле море»?
- ✓ Яке ставлення синів до батьків?
- ✓ Що для них важливіше: духовне чи матеріальне начало?
- ✓ Як оцінити фінальний тост сестри з т. з. змісту, форм, ознак і функцій духовності, добра і зла?
- ✓ У чому відмінність (подібність) позицій батьків і дітей? Визначте їх етико-духовну наповненість.

5. Обговорення відповідей студентів.

6. Підсумкова бесіда.

- ✓ Чи виправдовуєте ви життєву позицію батька?
- ✓ Чи могла б дитина народитися повноцінною?
- ✓ Чи має право дитина засуджувати своїх батьків? Чи справедливі засудження дітьми батька «він погасив світ сонця в наших очах і наповнив наші душі пітьмою розваг»?
- ✓ Які настрої переважають у житті сучасних людей?
- ✓ Як впливає зовнішнє ставлення на самооцінку неповноцінних людей?
- ✓ Чи можна виправити цю помилку людства? Запропонуйте власний варіант.
- ✓ Як зробити світ добрішим та свідомим до власних помилок?

Модульна контрольна робота № 2

Перший рівень

1. Хто з драматургів найглибше вирішив проблему добра, зла й духовності?
2. Хто з драматургів найслабше розкрив проблему добра, зла й духовності?
3. Вкажіть імена дійових осіб, котрі є добротворцями (злотворцями).
4. Вкажіть імена дійових осіб, які є стабільними у відстоюванні своєї позиції (добротворчої чи злотворчої).
5. Перерахуйте імена тих дійових осіб, які змінили свою позицію від духовності до антидуховності й навпаки.
6. Вчинок кого з дійових осіб Вам запам'ятався найбільше і чим саме?
7. З ким з дійових осіб Ви себе асоціюєте?
8. Діяльність яких дійових осіб потребує виправдання (засудження)?
9. Яка п'єса (з-поміж запропонованих) здатна найчіткіше виховати етико-духовні цінності в людини?
10. Якими художніми засобами драматургам вдалося передати складність характерів дійових осіб у виборі способу життєдіяльності?
11. Що нового Ви відкрили для себе під час вивчення спецкурсу?
12. Що нового Ви відкрили для себе під час прочитання п'єс? Що вдалося поглибити?

Другий рівень

1. Драматурги кін. XIX – поч. XX ст. за добро вважають...
2. Зло – це...
3. Цінність – це...
4. Духовне багатство – це...

Третій рівень

Написати есе на теми:

1. Закони «людського щастя».
2. Духовне наповнення «страченої сили».
3. Ціна батьківської спадщини.
4. Життя заради справедливості.
5. Формула вірності людським почуттям.

Загальні висновки та методичні рекомендації

Огляд і аналіз чинних програм, проектів, концепцій освітньої діяльності показав, що проблема добра, зла й духовності в літературі й системі й спеціально ще не вирішувалася, хоча й турбувала дослідників уже давно. У пояснювальних записках наголошується на важливості духовного виховання засобами літератури, оскільки саме цей вид мистецтва відтворює духовний світ українця, сприяє активному становленню особистості й несе потужний заряд позитивної духовної енергії. Але ні в самій програмі, ні в пояснювальних записках не розкривається зміст понять «етика», «духовність», «етико-духовні цінності». Тому даний посібник сприятиме детальному розгляду їх сутності метою активного впровадження в навчально-виховний процес, як одного з потужних засобів впливу на формування особистості, спрямованості її діяльності та способу життя на добротворення й альтруїзм.

Спостереження за процесом формування змісту первісних уявлень про добро, зло й духовність, а також аспектний аналіз наукових праць філософів, психологів і літературознавців з цієї теми показали, що людство прийшло до можливості не лише осмислити ці явища взагалі, а й дослідити їхній зміст, форми вияву й функції в житті окремих людей, соціумів чи етносів, суспільств і у творах мистецтва (зокрема в літературі). З'ясовано й те, що духовність людини – це її найважливіша ознака як особистості, а постійні уточнення й доповнення до змісту й форм, особливо функцій цих явищ на кожному новому етапі людського буття збагачують суспільство етично й духовно. При цьому ще раз підтверджено, що саме спрямованість людських думок, слів, намірів і планів на добротворення чи на злотворення (як на кінцеву мету мислення, мовлення й діяння людей) вирізняють нас із поміж усіх живих істот як духовних.

Отже, щоб сформувати в студентів чіткі уявлення та стійке розуміння сутності етико-духовних цінностей, визначити їх роль у житті людини рекомендуємо:

1. Викладачеві ознайомитися з концепцією науково-дослідної лабораторії «Духовність літератури» Криворізького державного педагогічного університету.

2. Розпочати роботу з анкетування. На підготовчому етапі провести його зі студентами з метою активізації їхньої діяльності й визначення рівня сформованості в них етико-духовних цінностей і готовності до сприйняття запропонованої проблеми на матеріалі творів української літератури (зразок анкети наведено в Додатку 1). Одночасно слід вивчити досвід роботи викладача з цієї проблеми (зразок анкети надано в Додатку 2). Під час проведення останніх занять курсу здійснити контрольне анкетування, яке дозволить викладачу визначити рівень сформованості уявлень студентів про зміст добра, зла й духовності; простежити зміни та глибину їх світоглядних позицій і усвідомлення функцій етико-духовних цінностей як на матеріалі української драматургії кін. XIX – поч. XX ст., так і з точки зору загальнолюдських позицій.

3. Теоретичний етап роботи викладача повинен передбачати опрацювання націленості змісту програм, підручників, методичних посібників на формування етико-духовних позицій молоді.

4. Право на вибір драматургічних творів для обговорення зі студентами залишається за викладачем.

5. Перед представленням того чи іншого твору викладач повинен обґрунтувати свої рекомендації й обов'язково врахувати його доступність для студентів.

6. Після обрання твору викладач повинен визначитись у:

- загальній структурі заняття;
- меті та завданнях;
- системі методів і форм роботи, за допомогою яких би чітко визначалися етико-духовні можливості творів;
- проблематиці, ідейному змісті та духовній цінності твору;
- проектах і можливих варіантах висновку заняття.

7. Тип заняття обирається згідно з загальними педагогічними й методичними рекомендаціями.

8. Щоб донести до студентів чітке розуміння творів з точки зору етики й духовності, можна використовувати в ролі організаційних

форм як способів взаємопов'язаної діяльності викладачів і студентів індивідуальні, парні, групові й колективні. Використання проблемних ситуацій характеризується високим динамізмом емоційних переживань, спрямованістю до істини й розумовою активністю. Розв'язання проблеми етико-духовного потенціалу особи пов'язане з соціумом, контекстуальністю та інтерсуб'єктивністю як смислоутворюючою категорією, без яких не діє жоден механізм формування системи духовних цінностей. Семінарські заняття дають можливість студентам на практиці використовувати теоретичні знання в умовах, що моделюють форми діяльності педагога. Важливе значення слід приділяти проблемним семінарам, у центрі яких – творче обговорення написаних студентами рефератів чи доповідей і дискусія як форма вираження їх самостійного мислення. Рівень дискусії буде відзначатися доказовістю виступів, опорою на науковий аналіз і практику, вмінням поважати точку зору опонентів.

У позааурочній роботі слід приділити особливу увагу науково-дослідній діяльності, яка сприятиме розвитку теоретико-пізнавальної сфери. А при використанні наукової роботи викладачеві слід звернути увагу на проблемний метод навчання, застосування творчого розв'язання проблемної ситуації всією групою або проблемне навчання в ділових іграх. Ефективність впливу науково-дослідної роботи на формування етико-духовних цінностей студентів буде визначатися тим, наскільки цей вплив позначається на особистісних якостях (самостійність, ініціативність, працелюбність, наполегливість, вимогливість, відповідальність).

Протягом вивчення матеріалів спецкурсу викладач повинен розкрити перед студентами широкий спектр як позитивних, так і негативних якостей особистості, пояснити ціннісний зміст цих якостей, особливо духовний рівень, характерний для певного суспільства, групи, історичного періоду. А студент повинен осмислити їх, співставити з власними спостереженнями. Завдання викладача полягає в тому, щоб допомогти студентам розібратись у взаємовідносинах людей у різних ситуаціях і соціальних ролях, а також спонукати до оцінки їх, керуючись при цьому нормами етики й духовності.

Програма спецкурсу

«Формування етико-духовних цінностей студентів на матеріалі української драматургії кін. XIX — поч. XX ст.»

/за вимогами кредитно-модульної системи/

Пояснювальна записка

Для студентів вищої школи фактично не існує змістовно вибудованої системи духовного виховання особистості, за винятком окремих тем у тих або інших підручниках. З цією метою розроблено програму з можливістю подальшого введення її в навчальний процес вищих навчальних закладів для слухачів філологічних спеціальностей. Програма розкриває сутність проблеми у взаємозв'язку з такими дисциплінами гуманітарного профілю: «Культурологія», «Філософія», «Психологія», «Етика», «Естетика», «Літературознавство». Курс розраховано на 6 лекційних годин і 24 семінарських і практичних занять. Передбачається, що одночасно з вивченням програмного матеріалу будуть здійснюватись написання й захист рефератів, наукових статей. Кількість годин на курс може змінюватися в залежності від можливостей факультативного компонента навчального плану. При укладанні курсу враховувались зміни, які відбулися останнім часом, і ті, які відбуваються у всіх сферах людського життя, в освітніх стандартах відповідно до демократизації та гуманізації освіти (Закон України «Про вищу освіту» № 2984-III, зі змінами від 12 березня 2009 року,

Концепція національного виховання студентської молоді (від 08.04.2009), Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). Враховано досвід викладання подібних курсів у системі довузівської освіти («Уроки етики в школі», «Християнська етика в українській культурі», проект програми «Етика: духовні засади» для апробації в загальноосвітніх навчальних закладах України від 25 червня 2004 року).

Мета викладання спецкурсу:

- 1) виховувати одухотворену особистість із чіткими етико-духовними позиціями, яка здатна спрямовувати свої думки, слова, дії, вчинки, спосіб життя й діяльність на добротворення собі та іншим людям;
- 2) озброїти студентів практичними вміннями, потрібними для поглибленого сприйняття, усвідомленого розуміння етико-духовних засад української драматургії XIX – поч. XX ст. та її впливу на особистість.

Завдання вивчення спецкурсу:

- 1) простежити процес формування основного змісту, форм і функцій категорій «добро», «зло» й «духовність» у міфо-релігійних писаннях, у висловлюваннях давніх мислителів, у працях філософів і психологів, у мистецтвознавстві; у літературі й літературознавстві;
- 2) з'ясувати стан вивчення місця добра і зла в драматургічній спадщині кін. XIX – поч. XX ст.;
- 3) охарактеризувати роль добра й зла в драматургії М. Старицького, Б. Грінченка, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, Л. Яновської, С. Воробкевича, Лесі Українки, В. Винниченка, О. Олесь;
- 4) визначити місце добра й зла в художньому світі драматургії кін. XIX – поч. XX ст.;
- 5) простежити етико-духовний дискурс дійових осіб і автора драматургії кін. XIX – поч. XX ст.

У процесі вивчення спецкурсу студенти повинні отримати чіткі уявлення про етику, духовність, антидуховність, бездуховність, егодуховність, добро, зло, добротворення, злотворення, одухотворення, духовні цінності й ціннісні орієнтації.

Студенти повинні знати:

- первісні уявлення про добро й зло та про духовність у міфологічних писаннях і у висловлюваннях давніх мислителів;
- зміст категорій «добро», «зло» і «духовність» у філософії та психології;
- формування уявлень, понять, категорій «добро», «зло», «духовність» у літературі й літературознавстві.
- роль людини в системі етико-духовних відносин і цінностей.

Студенти повинні вміти:

- виявляти безпосередньо авторське (формально-власне авторське) бачення й інтерпретування змісту, форм і функції категорій «добро», «зло» й «духовність» перш за все в назвах творів, в авторських представленнях (поіменуваннях та у визначеннях соціальних станів) дійових осіб, в авторських поясненнях до актів (дій) п'єси, в описах картин, сцен і декорацій та особливо – в авторських ремарках тощо;
- при визначенні змісту, форм і функцій добра й зла основну увагу в житті дійових осіб приділяти монологам, реплікам; у діалогах і полілогах – думкам, діям, вчинкам і способу їхнього життя;
- з'ясовувати й характеризувати засоби, форми та рівні спрямованості внутрішнього світу дійових осіб, їхньої діяльності у зовнішньому світі на добротворення чи на злотворення, тобто визначати духовність твору й рівень усвідомленості дійовими особами змісту, форм і функцій категорій «добро», «зло», «духовність» у їхньому житті;
- визначати не тільки сутність добротворчої та злотворчої спрямованості думок, слів, дій, вчинків і способу життя дійової особи в навколишньому світі, а й те, наскільки все це усвідомлюють інші дійові особи, як розуміють вони її наміри, мотиви й цілі, тобто проти чи на кого, проти чи на що спрямовуються добротворчі або злотворчі думки, слова й дії дійової особи;
- виводити результативну характеристику й оцінку змісту, форм і функцій категорій «добро» й «зло», а отже, й рівня усвідомленості духовності дійових осіб, етично-духовного багатства й духовної визначеності та цінності твору з того, наскільки вони є близькими (чи далекими), відповідними (чи не відповідними) особистісним, соціальним, національним, загальносуспільним і навіть загальнолюдським ідеалам, антиідеалам й іншим цінностям.

Програма складається з двох розділів: *«Поняття і категорії «добро» та «зло» в гуманітарних науках»* та *«Етико-духовні цінності української драматургії кін. XIX – поч. XX ст.»*.

Перший розділ програми містить стислий аналіз праць, у яких на різних етапах розвитку людського мислення не тільки тлумачиться зміст категорій «добро» і «зло», а й досить чітко окреслюються діалектико-еволюційні етапи усвідомлення їхнього змісту, форм і функцій у всіх основних галузях гуманітарних наук: від міфології й висловлювань стародавніх мислителів до концепцій, сформульованих сучасними філософами, психологами, літературознавцями; від найпростіших уявлень про сутність, основні форми й функції добра, зла і духовності до сучасних концептуально-категоріальних тлумачень найважливіших етичних цінностей людства.

Другий розділ присвячено поглибленому засвоєнню студентами етико-духовних цінностей української драматургії кінця XIX – початку XX ст.; простеженню за процесом художнього втілення добра й зла в думках, словах і вчинках, у способі життя дійових осіб указаних творів, за еволюцією їхніх етико-духовних позицій і таких провідних морально-етичних принципів, як «чесність з самим собою», «закони суспільства не повинні суперечити одні одним», «кожна людина має право на щастя» і т. ін.

Навчальний планом спеціального курсу передбачається читання лекцій, проведення семінарських і практичних занять. На практичних заняттях, які відбувається паралельно з викладанням теоретичного курсу, велика роль відводиться етико-духовному аналізу творів, а на семінарських – набувають детального розгляду і практичного закріплення питання етики й духовності твору літератури, взаємодія з цінностями та моральними нормами епохи, історичними чинниками розвитку драматургії та впливом літературних течій; виявлення й характеристика боротьби дійових осіб за такі цінності, які сповна можна називати вже й загальнолюдськими, і достатньо чітко визначеними.

Структура залікового кредиту

№	Назва розділів та тем	Кількість годин, відведених на		
		ЛЗ	СЗ	ПЗ
		Поняття і категорії «добро» та «зло» в гуманітарних науках		
1	Первісні уявлення про добро і зло й духовність у міфо-релігійних писаннях і у висловлюваннях давніх мислителів	2		
2	Зміст категорій «добро», «зло» й «духовність» у висловлюваннях давніх мислителів, працях філософів і психологів	2		
3	Письменники й літературознавці про добро, зло і духовність твору літератури	2		
4	Духовність і духовні цінності молоді в контексті протидії добра і зла			2
Модульна контрольна робота № 1				
Етико-духовні цінності української драматургії кін. XIX – поч. XX ст.				
1	Соціальні чинники духовності. Повага до людських почуттів та їх цінність у п'єсі М. Старицького «Панське болото»		2	
2	Формула вірності людським почуттям у п'єсі Б. Грінченка «Нахмарило»		2	
3	Духовні протиріччя в п'єсах М. Кропивницького «Страчена сила» та І. Карпенка-Карого «Житейське море»		4	
4	Етика родинних стосунків у п'єсі «Олена» Л. Яновської		2	
5	Формула людського щастя в п'єсі Л. Яновської «Людське щастя»		2	
6	Саможертвоність як здатність відстояти своє право бути почутим. В. Винниченко «Дизгармонія», «Базар», «Брехня»		2	
7	Соціальна нерівність як джерело породження зла С. Воробкевич «Гнат Приблуда»		2	
8	Етико-духовні функції мистецтва та їх роль у житті людини й суспільства. В. Винниченко «Memento». Леся Українка «Орґія»		2	
9	Духовні виміри життя представників старшого й молодшого поколінь у п'єсі О. Олеся «Танець життя». Ціна загальнолюдського добротворення в п'єсі «По дорозі в казку»		4	
Модульна контрольна робота № 2				

Зміст спецкурсу

Розділ 1. Поняття і категорії «добро» та «зло» в гуманітарних науках

Тема 1. Первісні уявлення про добро і зло та духовність у міфо-релігійних писаннях і у висловлюваннях давніх мислителів

Уявлення про добро, зло й духовність у міфології айнів, бурятів, єгиптян, кельтів, греків, слов'ян. Головні критерії вияву й розуміння сутності добро- і злотворчих дій і процесів, а отже, й духовності взагалі. Формування перших досить чітких уявлень про добро, зло й духовність у міфо-релігійних пам'ятках («Пісня про Гільгамеша», «Вавілонська теодицея», «Рігведа», «Авеста», «Веди», «Тора», «Біблія», «Велесова книга»). Погляди стародавніх мислителів Китаю, Греції, Риму; мислителів Середньовіччя й епохи Відродження (Дж. Манетті, Дж. Мірандола, П. Помпонацци).

Тема 2. Поняття про душу і дух та про зміст категорій «добро», «зло» і «духовність» у філософії та психології

Філософи XVIII ст. (Б. Спіноза, Ф. Прокопович, Г. Кониський та Г. Сковорода) про зміст і визначальні фактори духовності. Найголовніші критерії визначення добра і добротворення, зла і злотворення, сутності духовності у філософській думці кінця XVIII ст. – першої половини XX ст. (Г. Гегель, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, М. Грот). Позиції філософів другої половини XX ст. (В. Куліков, С. Кримський) та початку XXI ст. (А. Деменев, Й. Сележан, М. Каган).

Зв'язок психіки й духовності людини зі спрямованістю думок (Є. Фромм) і дій (В. Роменець) на добро чи на зло, з формами її вияву (А. Бергсон і М. Лоський).

Тема 3. Письменники й літературознавці про добро, зло і духовність твору літератури

Рекомендація письменників про наполегливість засвоєння й відображення стійких і чітких правил та законів зображення добра й зла, позитиву й негативу, і формування в читачів прагнення до ідеа-

лів добра та добротворення, а також застереження їх від зла і злотно-рення (Арістотель, Горацій, Е. Роттердамський, Н. Буало). Переосми-слення ідеалів і цінностей митцями (Т. Шевченко, П. Куліш, І. Франко, П. Грабовський, М. Драгоманов, Д. Писарєв, М. Возняк, а пізніше – М. Бахтін, Р. Інгарден, Ж. Сартр, П. Кононенко, М. Гуменний, Н. Малютіна, Ю. Ковалів). Літературознавці (М. Жулинський, Н. Шля-хова, Г. Клочек, Г. Штонь, Л. Мороз, В. Марко) про роль етико-духовних цінностей у змісті як окремих творів, так і у творчих спад-ках письменників, літературних угрупувань, течій, напрямів і методів художньої творчості в літературі взагалі.

Тема 4. Духовність і духовні цінності молоді в контексті протидії добра й зла

Ціннісні орієнтації молоді й інформаційні війни у сфері змісту. Система ціннісних орієнтацій і спрямованість особистості. Трансфор-мація ціннісної системи. Зміни пріоритетів молоді в ієрархії ціннос-тей. Деформація у сфері змісту й спрямованості дій і вчинків. Зміна структури ціннісної свідомості особистості під впливом інформацій-но-психологічної дії. Масова культура, її характер і вплив на свідо-мість молоді. Розвиток національної свідомості, етико-духовних цін-ностей, патріотизму.

Розділ 2. Етико-духовні цінності української драматургії кін. XIX – поч. XX ст.

Духовне багатство української драматургії кін. XIX ст.

Тема 1. Соціальні чинники духовності. Повага до людських по-чуттів і їх цінність у п'єсі М. Старицького «Панське болото».

Тема 2. Формула вірності людським почуттям у п'єсі Б. Грін-ченка «Нахмарило».

Змістова наповненість добра, зла й духовності української драматургії поч. XX ст.

Тема 3. Духовні протиріччя в п'єсах М. Кропивницького «Страчена сила» та І. Карпенка-Карого «Житейське море».

Тема 4. Етика родинних стосунків у п'єсі Л. Яновської «Олена» й визначення формули людського щастя в однойменній п'єсі «Людське щастя».

Тема 5. Саможертвоність як здатність відстояти своє право бути почутим і примусити людство замислитись над перевагою духовних цінностей над матеріальними в п'єсах В. Винниченка «Дизгармонія», «Базар», «Брехня».

Тема 6. Соціальна нерівність як джерело породження зла (п'єса С. Воробкевича «Гнат Приблуда»).

Тема 7. Етико-духовні функції мистецтва та їх роль у житті людини й суспільства (Леся Українка «Оргія» та В. Винниченко «Memento»). Позиції Антея, Федона, Хілона, Мецената та Кривенка. Ціна відстоювання культурних цінностей свого народу.

Тема 8. Духовні виміри життя представників старшого й молодшого поколінь у п'єсі О. Олеся «Танець життя». Ціна загальнолюдського добротворення в п'єсі «По дорозі в казку».

При відповідності адаптації цей курс може викладатись як у класичних вузах, так і в нових типах навчальних закладів гуманітарного спрямування – гімназіях, ліцеях, коледжах. Зміст курсу базується на знаннях і здібностях, набутих під час попереднього навчально-виховного процесу або практичного життєвого досвіду.

Орієнтовна тематика семінарських занять

1. Духовні здібності людства.
2. Виховна функція духовного потенціалу літератури.
3. Педагогічний вплив викладача на духовний розвиток особистості.
4. Етико-духовне виховання студентів засобами української літератури.
5. Взаємозалежність етико-духовних позицій людини й суспільства.

Теми для написання рефератів

1. Бездуховність та її прояв.
2. Виховання стійкої духовної позиції.
3. Благородство душі як якості духовно багатой особистості.

4. Виховання духовних цінностей у полікультурному просторі.
5. Духовне спілкування.
6. Етико-духовна культура та її роль у сучасному суспільстві.
7. Добро і зло, їх сутність і зміст.
8. Функції етико-духовного виховання.
9. Етичні переконання й процес їх формування.
10. Моральні стійкості людства.
11. Ідеали та їх роль в етико-духовному становленні людства.
12. Суспільна мораль і духовне багатство особистості.
13. Формування духовності в міфо-релігійному спадку.
14. Форми духовності.
15. Проблеми етико-духовного формування позицій студента й викладача.
16. Добро і зло в усній народній творчості.
17. Добро і зло в мистецтві.
18. Роль родини у формуванні змісту понять «добро» й «зло».
19. Етика спілкування.
20. Альтруїзм як якість духовно багатой особистості.

Словничок основних понять

Визначення базових понять, подані у словничку, розроблено членами науково-дослідної лабораторії «Духовність літератури» Криворізького державного педагогічного університету.

Альтруїзм – свідоме підпорядкування своїх власних інтересів і власного життя інтересам і життю інших людей.

Антидуховність – злоторча спрямованість внутрішнього світу людини (персонажа) чи спільноти, таке ж спрямування їхніх висловлювань, дій, вчинків і діяльності, а також цілеспрямовування самого способу життя складають їхню антидуховність.

Антиідеал – це поняття про те, що міститься в змісті, формах, ознаках, функціях і сутності потворності, огидності та всіх інших негативних начал, але в той же час позбавлене якихось позитивних ознак чи якостей.

Бездуховність – відсутність будь-якої спрямованості внутрішнього й самого способу їхнього існування на добро- чи злоторення є вказівкою на повну бездуховність особи (персонажа) чи спільноти.

Гармонійне – взаємопридатно чи взаємонеобхідно поєднані або примирнені протилежності, що викликають у навколишньому середовищі й передовсім у людей приємність і навіть насолоду.

Добро – природні, суспільні й перш за все особистісні здатності (можливості) й бажання людини (дійової особи) сприяти й спрямовувати свої думки, слова, дії, діяльність і спосіб життя на благо інших людей, сама готовність особистості підпорядковувати свої інтереси й життя іншим, сприяння творенню будь-яких загальнолюдських цінностей (до розряду добротворення відносимо свідому боротьбу проти зла).

- Дизгармонійне** – все те, що не тільки не створює, але й руйнує гармонію між протилежностями.
- Духовність** – добротворча спрямованість внутрішнього світу людини (персонажа) чи спільноти, таке ж спрямування їхніх висловлювань, дій, вчинків і діяльності, а також цілеспрямовання самого способу життя складають їхню духовність.
- Дух** – це така ж спрямованість її висловлювань, дій, вчинків, діяльності в навколишньому світі на добро і добротворення чи на зло і злоторення.
- Душа** – це несвідома або усвідомлена (хоча б у якийсь спосіб вирішена) спрямованість її внутрішнього світу (від мрії до плану чи програми) на добро чи добротворення, на зло чи злоторення.
- Егоїзм** – свідоме підпорядкування інтересів і життя інших людей своїм власним інтересам і життю.
- Егоцентризм** – свідоме визнання переваги своїх власних інтересів над інтересами будь-якого з інших людей, але при цьому егоцентрист не паразитує на інших людях і не живе для них за принципом волі й недоторканості своєї власної особи і душі.
- Егодуховність** – це духовність, обмежена рамками власного «я» людини, «его».
- Зло** – передовсім свідомо боротьба проти добра і блага людей, знецінення або й нищення будь-яких людських цінностей чи навіть критеріїв їх визначення.
- Зміст** – це все те можна сприйняти, або сприйняти й осмислити, або сприйняти й оцінити, або сприйняти, осмислити, оцінити й відобразити (усвідомити).
- Ідеал** – це дуже узагальнене поняття про те, що міститься в змісті, формах, ознаках, функціях і сутності краси, високості, прекрасного й усіх інших позитивних начал, але в той же час не позбавлене зовсім якихось негативних ознак чи властивостей; в ідеалі повністю переважають позитивні начала над негативними.
- Одухотворення** – це вища стадія виховання й самовиховання людини, спрямована на добро або зло.
- Ознаки** – це такі вияви особливостей змісту й форми, які, як правило, свідчать про шкідливість чи корисність предмета, явища і можуть бути сприйняті й оцінені людиною як позитивні, негативні, цінні, небезпечні чи безцінні взагалі.

Свідомість – це контрольований процес сприймання, осмислення, оцінювання й відображення особистістю предметів, явищ, процесів, абстрактних понять і людей реальної чи вигаданої дійсності.

Форма – це зовнішній вигляд і внутрішня будова (структура) предметів, явищ, процесів, людей або їх змісту.

Функції – це природні чи штучні (людиною придумані) призначення предметів, істот, явищ, людей, процесів тощо.

Цінність – те, що має певну матеріальну або духовну вартість.

Використана та рекомендована література

1. Alienus. Нова драма: з приводу постановки «Брехні», драми В. Винниченка трупю М. К. Садовського / Alienus // Українська хата. – 1911. – № 1. – С. 187–193.
2. Андрущенко В. Духовна сутність освіти / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2007. – № 1. – С. 5–10.
3. Антология мировой философии: Возрождение. – Мн. : Харвест; М. : Изд-во АСТ, 2001. – 928 с.
4. Антология мировой философии: Древний Восток. – Минск : Харвест; М. : Изд-во АСТ, 2001. – 992 с.
5. Антонович М. А. Избранные философские сочинения / Антонович М. А. – М. : ОГИЗ Госуд. изд. полит. лит-ры, 1945. – 372 с.
6. Аристотель. Сочинения: В 4 т. / [Пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура]. – М. : Мысль, 1983. – 830 с. – (филос. наследие. Т. 90). – В надзаг.: АН СССР. Ин-т философии. – Т. 4. – 1983. – 830 с.
7. Барабаш С. Гуманістична основа художнього мислення Володимира Винниченка-драматурга / С. Барабаш // Наукові записки. – Випуск 27. – Серія: Філологічні науки (українське літературознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – С. 68–78.
8. Бех І. Д. Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 1 (45). – С. 5–27.
9. Библия. Книги нового завета. От Иоанна святое благовестие. – М. : Издательство Московской патриархии, 1992. – 1372 с.
10. Бондарев Г. Троединый человек тела, души, духа: Опыт осмысления методологии науки о духе / Бондарев Г. – М. : АЛЕТЕЙА, 1999. – 688 с.

11. Буало Н. Поэтическое искусство / Буало Н. – М. : Художественная литература, 1957. – 230 с.
12. Векуа О. В. Гуманістична основа художнього та етичного ідеалу Володимира Винниченка (на матеріалі драматичних творів): дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Векуа Оксана Віталіївна. – К., 1998. – 163 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Бусел]. – К. – Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
14. Винниченко В. К. Вибрані п'єси / В. К. Винниченко [упоряд. М. Г. Жулинський, В. А. Бурбела; авт. вступ. ст. М. Г. Жулинський]. – К. : Мистецтво, 1991. – 605 с.
15. Винниченко В. Твори / В. Винниченко. – Х.; К. : Рух, 1926. – Т. IX: Драматичні твори. – 194 с.
16. Винниченко В. Про мораль пануючих і мораль пригноблених (Одвертий лист до моїх читачів і критиків) / В. Винниченко // Наш голос. – 1911. – Ч. 9/10. – С. 451–564.
17. Вірченко Т. І. Морально-етичні основи характеротворення у драматургії Лесі Українки : Монографія / Т. І. Вірченко. – К. : Акцент, 2007. – 164 с.
18. Войтович В. М. Українська міфологія / Войтович В. М. – К. : Либідь, 2002. – 644 с.
19. Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії: зб. статей / [гол. ред. Л. З. Онишкевич]. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук. Комісія дослідження життя і творчості Володимира Винниченка, 2005. – 280 с.
20. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: в 3 т. / [Пер. и общ. ред. А. И. Доватура]. – М. : Мысль, 1977. – 471 с. – Т. 3. – Философия духа. – 1977. – 471 с.
21. Головацький Я. Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / Головацький Я. Ф. – К. : Довіра, 1991. – 96 с.
22. Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури. – К. : Дніпро, 1982. – 351 с.
23. Гром'як Р. Громадянськість і професіоналізм: Соціальна відповідальність критики: Літературно-критичний нарис / Гром'як Р. – К. : Радянський письменник, 1986. – 204 с.
24. Грот М. Про душу. У зв'язку з сучасним вченням про силу / М. Грот // Хроніка. – 2000. – Вип. № 39–40. – С. 488–504.

25. Гуманістична психологія: Антологія: 3-х т.: навчальний посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Наук. т-во ім. Шевченка у США, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України; / [за ред. Р. Трача, Г. Балла]. – К. : Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2001. – Т. 2: Психологія і духовність: (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / [упоряд.: Г. Балл, Р. Трач]. – 2005. – 279 с. – Бібліогр. в кінці ст.
26. Гуменюк В. І. Сила краси: Проблеми поетики драматургії Володимира Винниченка. Монографія / В. І. Гуменюк. – Сімферополь, 2001. – 340 с.
27. Гусак Н. І. Проблема морального вибору у світоглядній орієнтації В. Винниченка / Н. І. Гусак. – К. : Знання, 1998. – 22 с.
28. Гусар-Струк Д. Винниченкова моральна лабораторія / Д. Гусар-Струк // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – К. : Рось, 1994. – С. 374–384.
29. Гусейнов А. Сослагательное наклонение морали / А. Гусейнов // Вопросы философии. – 2001. – № 5. – С. 3–33.
30. Декарт Р. Страсти души // Избранные произведения / [Пер. с фр. и лат., ред. и вст. ст. Соколова]. – М. : Госуд. изд-во полит. литературы, 1950. – С. 593–700.
31. Дем'янівська Л., Семенюк Г. Українська драматургія: тенденції сучасного розвитку / Дем'янівська Л., Семенюк Г. – К. : Вища школа, 1981. – 159 с.
32. Дзюба І. Духовні спустошення і трансформації в українському суспільстві ХХ ст. / І. Дзюба // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 138. – С. 198–203.
33. Долженко В. Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі : Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / В. О. Долженко; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2006. – 20 с. – укр.
34. Драган О. «Чесність з собою» – етико-психологічна концепція Володимира Винниченка / О. Драган // Українське літературознавство: міжвід. наук. зб. – Львів, 1996. – Вип. 63. – С. 49–60.
35. Душенко К. В. Мысли и изречения древних с указанием источника : Древние греки. Древние римляне. Библия. Учителя Церкви. Мудрецы Талмуда / Душенко К. В. – М. : Изд-во Эксмо, 2003. – 800 с.

36. Жулинський М. Людина в літературі: Суспільні цінності і проблема художнього характеру / Жулинський М. – К. : Наукова думка, 1988. – 304 с.
37. Жулинський М. Усі сорок років творчого життя: «Щоденник» В. Винниченка / М. Жулинський // Київ. – 1990. – № 9. – С. 88–123.
38. Жулинський М. Духовна ситуація в літературі. Формування нових цінностей і орієнтацій українського суспільства / М. Жулинський // Трибуна. – 1994. – № 2. – С. 9–11.
39. Жулинський М. Українська література на межі тисячоліть / Жулинський М. // Заявити про себе культурою / М. Жулинський. – К. : Генеза, 2001. – С. 417–434.
40. Зеров М. Твори: В 2 т. / М. Зеров. – К. : Дніпро. – 1990. – 601 с. – Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці. – 1990. – 601 с.
41. Зубрицька М. Етичний парадокс дискурсу любові у драматичних творах Володимира Винниченка / М. Зубрицька // Наукові записки. Філологія. – К. : Видавн. дім «KM Academia», 1998. – Т. 4. – С. 69–74.
42. Каган М. О. О духовном / М. О. Каган // Вопросы философии. – 1995. – № 9. – С. 91–102.
43. Ключек Г. Анатомія добра і зла: Повість Марка Вовчка «Інститутка» / Г. Ключек // Українська мова і література. – 1998. – № 83. – С. 1–3.
44. Ключек Г. У світлі вічних критеріїв (про систему критеріїв оцінки літературного твору) / Г. Д. Ключек. – К. : Дніпро, 1989. – 219 с.
45. Когда Ану сотворил небо. Литература древней Месопотамии / [Пер. с аккад. сост. В. К. Афанасьевой и И. М. Дьяконова] – М. : АЛЕТЕЙА, 2000. – 456 с.
46. Козлов А. В., Козлов Р. А. Азбука літературознавства / А. В. Козлов, Р. А. Козлов. – Кривий Ріг, 2001. – 200 с.
47. Козлов А. Духовність як літературознавча категорія : Монографія / А. Козлов. – К. : Акцент, 2005. – 272 с.
48. Коран: В 2 т. / [Пер. с араб.]. – М. : Дом Бируни, 1990. – Т. 1. – С. 1–572.
49. Коран: В 2 т. / [Пер. с араб.]. – М. : Дом Бируни, 1990. – Т. 2. – С. 573–1178.
50. Корецька А. Освіта і її духовна зорієнтованість в українському суспільстві / А. Корецька // Вища освіта України. – 2007. – № 1. – С. 37–41.

51. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. Дослідження, критика, полеміка / Г. Костюк. – Нью-Йорк, 1980. – 283 с.
52. Костюк Г. Світ Винниченкових образів та ідей / Г. Костюк // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття: У 3 кн. – К. : Рось, 1994. – Кн. 1. – С. 384–401.
53. Криловець А. О. Українська література перших десятиріч ХХ століття: Філософські проблеми / А. О. Криловець. – Тернопіль : Навчальна книга. – Богдан, 2005. – 256 с.
54. Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко / Станіслав Кульчицький, Валерій Солдатенко. – К. : Альтернативи, 2005. – 376 с.
55. Лохіна Є. Пошуки морального абсолюту (ранні драми В. Винниченка) / Є. Лохіна // Слово і час. – 2001. – № 10. – С. 43–50.
56. Матющенко А. В. Особистісні колізії в українській драматургії першої третини ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / А. В. Матющенко. – К., 1996. – 15 с.
57. Месевря О. Проблема добра і зла у творчості українських класиків / О. Месевря // Дивослово. – 1999. – № 12. – С. 28–30.
58. Миронець Н. Таємниці кохання Володимира Винниченка / Н. Миронець // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 138. – С. 92–131.
59. Миронець Н. Таємниці кохання Володимира Винниченка / Н. Миронець // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 139. – С. 96–138.
60. Миронець Н. Таємниці кохання Володимира Винниченка / Н. Миронець // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 140. – С. 54–94.
61. Мифы народов мира. Энциклопедия : В 2 т. – М. : Сов. энциклопедия, 1991. – 671 с. – Т. 1. – 1991. – 671 с.
62. Мифы народов мира. Энциклопедия : В 2 т. – М. : Сов. энциклопедия, 1992. – 719 с. – Т. 2. – 1992. – 719 с.
63. Михида С. Слідами його експериментів: Змістові домінанти та поетика конфлікту в драматургії В. Винниченка / С. Михида. – Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2002. – 192 с.
64. Мор Томас. Утопия / Мор Томас. – М. : Наука, 1978. – 416 с.
65. Мороз Л. Драматургія В. Винниченка: Ідейно-мистецьке експериментаторство на тлі «нової драми» кінця ХІХ – поч. ХХ ст. : дис.

- доктора філол. наук: 10.01.01 / Мороз Лариса Захарівна. – К., 1997. – 294 с.
65. Мороз Л. Триєдиність як основа універсалізму (національне – загальнолюдське – духовне) / Л. Мороз // Слово і час. – 2002. – № 3. – С. 22–32.
 66. Мороз Л. Соціальне? Національне? Моральне? (Ще до питання про ідейні пріоритети В. Винниченка) / Л. Мороз // Винниченкознавчі студії. – Вип. 1. – Ніжин : НДПУ ім. Гоголя, 2003. – С. 34–40.
 67. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла; Казус Вагнер; Антихрист; Ессе Номо : Сборник / [Пер. с нем.; худ. обл. М. В. Драко]. – Мн. : Попурри, 1997. – 544 с.
 68. Олександр Олесь. Твори: В 2 т. / [Упоряд., авт. приміт. Р. П. Радишевський]. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2: Драматичні твори. Проза. Переклади. – 683 с.
 69. Олексюк О., Ткач М. Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва: навчальний посібник / О. Олексюк, М. Ткач. – К. : Знання України, 2004. – 263 с.
 70. Олійник О. Феномен символістської драми в системі українського модерну / О. Олійник // Стильові тенденції української літератури ХХ століття: Зб. – К. : ПФ Фоліант, 2004. – С. 63–97.
 71. Панченко В. Будинок з химерами. Творчість Володимира Винниченка 1900–1920 рр. у європейському літературному контексті / В. Панченко. – Кіровоград : Народне слово, 1998. – 272 с.
 72. Панченко В. Є. Володимир Винниченко: Парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок / В. Є. Панченко. – К. : Твім ін-тер, 2004. – 288 с.
 73. Писарев Д. Литературная критика: В 3 т. / [Сост., примеч. Ю. Сорокина; оформл. худож. Н. Васильева]. – Л. : Художественная литература, 1981. – Т. 2. – 456 с.
 74. Піскорська Л. В. Розвиток духовності, творчих здібностей шкільної молоді // Українська мова і література в загальноосвітній школі. – 2000. – № 2. – С. 46–48.
 75. Платон. Сочинения: В 3 т. / [Пер. с древнегреч. Ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса]. – М. : Мысль, 1968. – 624 с. – Т. 1. – 1968. – 624 с.
 76. Платон. Сочинения: В 3 т. / [Пер. с древнегреч. Ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса]. – М. : Мысль, 1968. – 612 с. – Т. 2. – 1968. – 612 с.

77. Платон. Сочинения: В 3 т. / [Пер. с древнегреч. Ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса]. – М. : Мысль, 1968. – 687 с. – Т. 3. – Кн. 1. – 1968. – 687 с.
78. Платон. Сочинения: В 3 т. / [Пер. с древнегреч. Ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса]. – М. : Мысль, 1968. – 687 с. – Т. 3. – Кн. 2. – 1968. – 687 с.
79. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму / Поліщук Я. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 392 с.
80. Постовий В. Ідеал духовності / В. Постовий // Українська мова і література в школі. – № 1. – 2000. – С. 76–80.
81. Прокопович Ф. Філософські твори: В 3 т. / [Пер. з лат. М. А. Чередниченко]. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 1. – 550 с.
82. Прокопович Ф. Філософські твори: В 3 т. / [Пер. з лат. М. А. Чередниченко]. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 2. Логіка. Натурфілософія або фізика. Етика. – 550 с.
83. Психологічна енциклопедія / [Автор-упорядник О. М. Степанов]. – К. : «Академвидав», 2006. – 424 с. (Енциклопедія ерудитів).
84. Пятикнижие и Гафтарот / [Комментарии сост. д-р Й. Герц]. – М. : Мосты культуры Иерусалим: Гешарим, 2001. – 1455 с.
85. Пьетро Помпонаци. Трактаты «О бессмертии души», «О причинах естественных явлений» / Пьетро Помпонаци. – М. : Главная ред. АОН при ЦККПСС, 1990. – 312 с.
86. Ригведа: Мандалы 1–4. / [Под. ред. Т. Я. Емизаренкова]. – М. : Наука, 1989. – 766 с.
87. Роменець В. Психологія творчості : Навч. посібник / Роменець В. – К. : Либідь, 2001. – 208 с.
88. Роттердамський Еразм. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Роттердамський Еразм. – К. : Основи, 1993. – 319 с.
89. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С. Л. – М. : Госуд-ое учебно-педаг. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1946. – 704 с.
90. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Рыбаков Б. А. – М. : София, Гелиос, 2001. – 744 с.
91. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Рыбаков Б. А. – М. : София, Гелиос, 2002. – 592 с.
92. Свербілова Т. Персонажі Винниченкових п'єс – кати чи жертви? / Т. Свербілова // Слово і час. – 1993. – № 5. – С. 32–39.

93. Сележан Й. Ю. Основи національного виховання (Українознавство: історичний, філософсько-релігійнознавчий аспекти) : Хрестоматія / Й. Ю. Сележан. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2006. – 306 с.
94. Семененко Л. Типологія характерів у драматургії Лесі Українки: дис. канд. філол. наук: 10.01.01 / Семененко Любов Миколаївна. – Кіровоградський державний педагогічний університет, 2001. – 446 с.
95. Сенека, Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / [Пер. з латин. А. Содомори]. – К. : Основи, 1999. – 603 с.
96. Сиваченко Г. Винниченкові щоденники (1926–1928) – чесність із світом і самим собою / Г. Сиваченко // Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 82–88.
97. Сиваченко Г. Конкордизм В. Винниченка, або Мистецтво бути щасливим / Г. Сиваченко // Хроніка : Укр. культуролог. альманах. – Вип. 39–40. – К., 2000. – С. 426–440.
98. Сиваченко Г. М. Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937) / Г. Сиваченко // Слово і час. – 2000. – № 9. – С. 52–64.
99. Сиваченко Г. М. Щоденники Володимира Винниченка (1946–1947) / Г. Сиваченко // Слово і час. – 2000. – № 11. – С. 79–88.
100. Сиваченко Г. М. Щоденники Володимира Винниченка (1948) / Г. Сиваченко // Слово і час. – 2000. – № 12. – С. 61–67.
101. Сиваченко Г. Володимир Винниченко. Щоденники (1950–1951) / Г. Сиваченко // Слово і час. – 2001. – № 2. – С. 78–89.
102. Сиваченко Г. М. Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський «метароман» Володимира Винниченка: текст і контекст / Г. М. Сиваченко. – К. : Альтернативи. – 2003. – 280 с.
103. Силуянова И. Духовность как способ жизнедеятельности человека / И. Силуянова // Философские науки. – 1990. – № 12. – С. 100–104.
104. Симонов П. В. и др. Происхождение духовности / П. В. Симонов, П. М. Ершов, Ю. М. Вяземский. – М. : Наука, 1989. – 352 с.
105. Славянские веды / [Перевод с болгаро-помакского; пояснения А. И. Асова]. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 704 с.
106. Соловьев В. Сочинения: В 2 т. / [Сост. общ. ред. и вступ. ст. А. Ф. Лосева и А. В. Гулыги]. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. – 492 с.
107. Соловьев В. Сочинения: В 2 т. / [Сост. общ. ред. и вступ. ст. А. Ф. Лосева и А. В. Гулыги]. – М. : Мысль, 1990. – Т. 2. – 822 с.

108. Спиньоза Б. Избранные произведения. В 2 т. / Б. Спиноза – М. : Полит. литература. – 1957. – Т. 1. – 630 с.
109. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 6: Драматичні твори (1912–1913). Переклади драматичних творів. – 412 с.
110. Українська душа // [відп. ред. В. Храмова, редактор В. Плачинда]. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с.
111. Фасоля А. Формування духовного світу особистості школяра засобами літератури / А. Фасоля // Українська мова і література в школі. – 2000. – № 1. – С. 46–48.
112. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 30. – 720 с.
113. Фройд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / З. Фройд – М. : Просвещение, 1990. – 448 с.
114. Фромм Э. Душа человека: Перевод / Э. Фромм. – М. : Республика, 1992. – 430 с.
115. Фромм Э. Человек для себя / [Пер. с англ. и послесл. Л. А. Чернышевой]. – Мн. : Коллегиум, 1992. – 253 с.
116. Хороб С. І. Українська драматургія кінця ХІХ – початку ХХ століття в системі модерністського художнього мислення: автореф. дис. доктора філол. наук: 10.01.01 «Українська література» / Хороб С. І. – Львів, 2002. – 45 с.
117. Христюк П. Письменницька творчість В. Винниченка / Христюк П. – Х. : Рух, 1929. – 204 с.
118. Шевченко Т. Г. Кобзар / Шевченко Т. Г. – К. : Дніпро, 1980. – 613 с.
119. Шіллер Ф. Естетика. – К. : Мистецтво, 1974. – 359 с.
120. Шляхова Н. Духовний світ сучасника (Морально-етичні пошуки в сучасній радянській багатонаціональній прозі) / Н. Шляхова. – К. – Одеса : Вища школа, 1982. – 144 с.
121. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Афоризмы и максимы. Новые афоризмы / [Пер. с нем. Ю. Айхенвальд, Ф. Черниговец]. – Мн. : Современный литератор, 1999. – 1408 с.
122. Штонь Г. Духовний простір української ліро-епічної прози / Г. Штонь. – К. : Українська книга, 1998. – 316 с.

123. Юзвак Ж. Духовність як психологічний феномен: Структура та чинники розвитку / Ж. Юзвак // Філософська думка. – 1999. – № 5. – С. 139–150.
124. Юм Д. Трактат о человеческой природе / [Пер. с англ. С. И. Церетели; Под. общ. ред., со вступ. ст. и прим. И. С. Нарского] – Мн. : Попурри, 1998. – 720 с.
125. Юнг К. Душа и миф: Шесть архетипов / Юнг К. – К. : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.
126. Юнг К. Проблемы души нашего времени / Юнг К. – М. : Издательская группа Прогресс, Универс., 1996. – 336 с.
127. Юркевич П. Философские произведения / [Сост. и подгот. текста А. И. Абрамова и И. В. Борисовой. Вступ. ст. и прим. А. И. Абрамова. – М. : Правда, 1990. – 670 с.
128. Як тайна, як безодня... П'єса В. Винниченка «Брехня». Текст і контекст: збірник наукових праць / [відп. редактор В. І. Гуменюк]. – Сімферополь : Світ, 2008. – 200 с. [У надзаг.: Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського; Кримське республіканське відділення Товариства «Україна – Світ»].

Додатки

Додаток 1

Анкета для студентів

1. Що Ви розумієте під поняттям «душа»?
2. Як Ви розумієте поняття «дух»?
3. Який зміст Ви вкладаєте в поняття «духовність»?
4. Що таке «душевність»?
5. Яка людина вважається душевною?
6. Як Ви розумієте вислів «у здоровому тілі здоровий дух»?
7. Які чинники формують духовний світ людини?
8. Яке начало повинне переважати в людині: ☐ духовне; ☐ матеріальне.
9. Що таке добротворення?
10. Що таке злотворення?
11. Які цінності Ви вкладаєте в поняття «духовні цінності»?

Додаток 2

Анкета для викладачів

1. Чи звертаєтесь Ви до проблеми духовності під час вивчення літератури різних періодів? Якщо так, то з якою метою?
2. Чи трактуєте поняття «душа», «дух», «духовність», «добро», «зло»? Який зміст самі вкладаєте в ці поняття?

Душа –

Дух –

Духовність –

Добро –

Зло –

3. Якого виховного результату досягаєте, звертаючись до етико-духовної проблематики на заняттях?
4. За допомогою яких засобів, форм, видів роботи, методів і прийомів Ви досягаєте бажаного виховного результату, впроваджуючи питання й проблеми духовності?
5. Які труднощі в роботі відчуваєте?
6. Чи можна покращити цю роботу? У якому напрямку?

Додаток 3

Бібліографія джерел творів

1. Олесь О. Твори: В 2 т. / [упоряд., авт. приміт. Р. П. Радишевський]. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2: Драматичні твори. Проза. Переклади. – 683 с.
2. Карпенко-Карий І. (Тобілевич І. К.) Твори: В 3 т. – Т. 3: Драматичні твори, листи, статті / [упоряд. П. М. Киричка та Л. Ф. Стеценка; прим. П. М. Киричка]. – К. : Дніпро, 1985. – 373 с.
3. Старицький М. П. Твори: У 2 т. – Т. 2 / [упоряд. і передм. Л. С. Дем'янівської]. – К. : Дніпро, 1984. – 654 с.
4. Воробкевич С. І. Вибрані твори / [упоряд., підготовка текстів, передм., приміт. П. Никоненка, Н. Юрійчука]. – К. : Дніпро, 1987. – 358 с.
5. Винниченко В. Вибрані п'єси / [упоряд.: М. Г. Жулинський, В. А. Бурбела; Авт. вступ. ст. М. Г. Жулинський]. – К. : Мистецтво, 1991. – 605 с.
6. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 6: Драматичні твори (1912–1913). Переклади драматичних творів. – 412 с.
7. Грінченко Б. Сочинения в двух томах. – Т. 2 (на украинском языке) / [упоряд. І. І. Пільчука, В. В. Яременка] – К. : Вид-во академії наук Української РСР. – 1963. – 591 с.
8. Яновська Л. О. Твори. В 2 т. / [упоряд. приміт. Н. М. Шумило]. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 2: Драматичні твори. Додатки. – 711 с.
9. Кропивницький М. Л. Твори в 6 т. – Т. 4 / [упорядкув. текстів та приміт П. П. Перепенці]. – К. : Державне видавництво худ. літ-ри, 1959. – 590 с.

Навчальне видання

**Роман Анатолійович Козлов
Тетяна Михайлівна Макарова**

**Формування етико-духовних цінностей студентів
на матеріалі української драматургії кін. XIX — поч. XX ст.**

Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

Підписано до друку 26.04.2010.

Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. — 6,1. Ум. друк. арк. — 6,2.

Тираж — 300 прим.

Видавництво ПП «Видавничий дім»

Свідоцтво ДК № 515 від 03.07.2001.

вул. Тухачевського, 26, м. Кривий Ріг, 50063

Друкарня СПД Щербенок С. Г.

Свідоцтво ДП № 126-р від 12.10.04.

вул. Рокошівського, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027